

hal meg, vagy győzelmet arat”.³⁵ Cavour halálát követően 366, túlnyomó részben fiatal értelmiségi írta alá azt az „Olaszország ifjúságához” intézett, s végül Ricasoli miniszterelnökhöz juttatott levelet, amely a magyar ifjúság leghőbb vágyának a Világosnál szerzett csorba kiköszörülését nevezte, és arra figyelmeztetett, hogy „az út Velenczének Pesten visz keresztül!”³⁶ A levél súlyos kockázatot vállaló aláírói közt volt Dalmady Győző, Zilahy Károly, Beniczky Emil, Kempelen Győző író, ott volt Szigligeti Ede, a nem is fiatal drámaíró, Erkel Gyula karmester, a Nemzeti Színház művészeinek egész sora, élükön Szerdahelyi Kálmánnal, Lendvay Mártonnal és a felnövekvő magyar értelmiség olyan kiválóságai, mint Szily Kálmán, Schulek Frigyes és Steindl Imre.

Nehezítette a helytállást hirdetők politikáját a páratlan méretű és kíméletlenséggel végrehajtott katonai adószedő-hadjárat. Igaz, növelte az elkeseredést, és incidensek sorához vezetett az, hogy az adófizetést megtagadó községek és városok magánházaiba tömegesen szállásoltak be eltartásuk kötelezettségével katonákat. De ugyanakkor ez csüggesztett is, hiszen az ellenállás szervezői sem kecsegtethettek az elnyomó hatalom megtörésének közeli lehetőségével. A paraszti tömegek érdekeit sértette, hogy a képviselőház többsége használhatónak nyilvánította az Országbírói Értekezlet munkálatát a törvénykezésben, noha többen figyelmeztettek a volt jobbágyságot sújtó hátrányaira. Miután a birtokrendezés kérdésében a parasztság által az országgyűléstől remélt segítség elmaradt, újraéledt a feszültség közte s volt földesurai között. Ez pedig hatással volt a politikai vezető réteg nagy részére. Különösen nyomasztónak érezték azt, hogy – leginkább a katonai végrehajtástól jobbra kímélt nemzetiségi falvakban – ismét erősödőben volt a felségillúzió.

³⁵ *Dongó*, 1861. július 15.

³⁶ Idézi: SZABAD GYÖRGY, *Forradalom és kiegyezés választútján* (1860–61). Bp. 1967. 528.

13. A NEMZETISÉGI KÉRDÉS FEJLEMÉNYEI ÉS HATÁSUK AZ ORSZÁGGYŰLÉSRE

A belpolitikai tényezők közül a nemzetiségi kérdés fejleményei befolyásolták legerőteljesebben az országgyűlés többségének magatartását. Az együtt élő népek körében is sokakat ösztönzött az abszolutizmus-ellenesség a megbékélés, sőt a magyarsággal való összefogás keresésére. A szerb miniszterelnök, Ilija Garašanin és a fejedelem bizalmasa, Jovan Ristić pesti átutazásuk alkalmával a magyar ellenzék vezetőivel folytatott – részben titkos – tárgyalásaikon Kossuth alkotmányjavaslatával összhangban álló feltételek alapján hajlandóságot mutattak a megegyezés előmozdítására. A magyar országgyűléssel csaknem egyidejűleg megnyílt karlócai szerb kongresszuson Ristić, a fejedelem hivatalos megbízottjaként ugyanerre igyekezett rábírní a résztvevőket, ha a szerb egyházi, illetve az osztrák katonai és politikai körök nyomása folytán s egyértelmű hazai magyar állásfoglalás híján nem is a remélt sikerrel. A kongresszus új, önálló beligazgatással rendelkező szerb vajdaság szervezése mellett foglalt állást, elismerve a magyarországi központi kormányservek felsőbbbségét és képviseltetését ajánlva a pesti országgyűlésen. Rajačić pátriárka Filipović császári tábornoknak, a kongresszus „királyi biztosának” támogatásával elérte, hogy a kongresszus kívánságaival hivatalosan az udvarhoz forduljon. De a magyarsággal megbékélést kereső Svetozar Miletić újvidéki polgármester megküldte a határozatot a magyar országgyűlésnek, sőt minden képviselőnek külön is, pozitív válaszuktól remélve a Béccsel egyezkedők ellensúlyozását. Nemzeti kongresszus összehívására törekedtek a románok is. A május 15-én Balázsfalván megtartott gyűlés erre irányuló kívánsága azonban hamis hangokkal, adófizetésre való felszólítással s a magyar törekvések „felségárulásnak” való minősítésével keveredett. A magyar országgyűlés viszont a partiumi Kővár-vidék román többségű törvényhatóságának nemzeti kongresszus egybehívását és az államegység keretei közt a nemzeti egyenjogúság biztosítását szorgalmazó beadványával kapcsolatban tanúsított szűkkebelű magatartást.

A magyar országgyűlésre a legnagyobb hatást a június elején megtartott turócszentmártoni szlovák kongresszus gyakorolta. A kongresszus memorandum a szlovák nemzet létének és egyenjogúságának elismerését és ön-

álló beligazgatással bíró, szlovák nyelven szlovákok által igazgatandó, felső-magyarországi szlovák „Okolie”, azaz „vidék” (kerület) körülhatárolását kívánta. Ugyanakkor teljes készségét jelentette ki a magyarországi nemzetek alkotmányos állami és törvényhozási közösségének az elismerésére. Heves küzdelem után a kongresszus többsége az emlékiratot a magyar országgyűléshez juttatta. A magyar sajtóban a kongresszus állásfoglalását kezdetben méltányló hangokat hamarosan mind hevesebb tiltakozások váltották fel. Erdély elkülönítettségének fenntartása, meg egy új szerb vajdaság felállítása ellen is számos tiltakozás hangzott el, de a közvetlen és a távolabbi történeti előzmények e területek különválasztottságát már keserűen megszokottá, ha nem is elfogadottá tették a magyar politikai közvélemény számára. A szlovák területi önkormányzat igénye azért keltett különösen nagy megdöbbenést, mert a felvidéki szlováklakta megyék mindig részei voltak a magyar államtestnek, sőt a török hódoltság idején annak súlypontja éppen rájuk esett. Emellett az országgyűlésen túlsúllyal bíró nemesi politikai vezető rétegeknek igen nagy hányada e területről származott, illetve volt ottani birtokai révén. Személyileg közvetlenül is érdekelt kormányzati rendszerének alakulásában.

A magyar országgyűléssel egyidejűleg ülésezett a horvát is, amelynek még az Októberi Diploma kibocsátásakor elhangzott uralkodói felszólítás értelmében nyilatkoznia kellett Horvát-Szlavonországnak „Magyarországhoz való viszonyát illető... óhajtsai és nézetei felől”³⁷. A Habsburg-hatalom megosztó törekvéseinek fontos szerepük volt abban, hogy a horvátoknak nem sikerült biztosítaniok Dalmácia tényleges képviseltetését a zágrábi országgyűlésen, a határőrvidéki képviselők pedig csak késve és korlátozottan kapcsolódhattak be a tárgyalásokba. Fiume olasz polgárai viszont Magyarországhoz tartozásuk hangsúlyozásául maguk tagadták meg képviseltetésüket. Az alapvető államjogi kérdés kiélesedett vitája során a Magyarországgal fennállott társországi viszony reáluniós megújítását javasló Mirko Bogović vezetésével a képviselők mintegy negyed része elhagyta az országgyűlést. A többség által alkotott 1861. évi 42. horvát törvénycikk a „Trojednice”, a horvát-szlavón-dalmát királyság egységének, önállóságának és a történeti múltban valaha is birtokolt területei iránti igényei jogosságának elismerése esetén is csak olyan a per-

³⁷ Közli: Deák Ferencz beszédei. II. Bp. 1903. 503.

szonális unióra alapozott államjogi kapcsolat létesítésére volt hajlandó Magyarországgal, amely a horvátok önkormányzati jogait eleve elismerné. Tekintettel arra, hogy a horvátok nemzeti önrendelkezési jogainak maradéktalan elismerését magyar részről csak Kossuthék javasolták, míg Deák immár többséget nyert felirata konkrétumok helyett megelégedett a horvátokat „nemzetnek” nyilvánító tárgyalási ajánlattal, az egymásra találás halvány reményével csak az kecsegtetett, hogy a zágrábi országgyűlés is megtagadta képviseltetését a birodalmi tanácsban.

A magyar országgyűlés június folyamán kibontakozó nemzetiségi vitájában, amely a nemzetfogalom és az egyenjogúság értelmezése körül folyt, elsősorban a határozatiak táborában akadtak támogatói a tényleges engedményeknek, anélkül azonban, hogy a feliratot egy általános jellegű megnyugtató mondatnál többel kiegészíthették volna. Annál kevésbé, hiszen saját pártjukban is erősödtek az ellentendenciák, párhuzamosan a felszabadító háború reményének elbizonytalanodásával. Mind erőteljesebben érvényesült annak az agitációnak a hatása is, amely Kecskeméthy Aurél szerint azzal érvelt, hogy „Ausztriával a uralkodó házávali kibékülésünk ára nem oly nagy, mint amelyet a nemzetiségek követelnek, s ügyetlen forradalmáraink megadni képesek lennének”³⁸. Feltehetően Tiszák újabb felelősségelhárító manővere folytán, a képviselőházban továbbra is többséget alkotó határozatiak kisebbségbe kerültek az Eötvös József javaslatára alakított nemzetiségi bizottságban. A bizottság többsége az Eötvös által, Deák és Andrássy egyetértésével kidolgozott elvi nyilatkozatában leszögezte, hogy „Magyarországnak minden ajkú polgárai politikai tekintetben csak is egy nemzetet, a magyar állam történelmi fogalmának megfelelő egységes és oszthatatlan magyar nemzetet képezik”.³⁹ Ez a felfogás, amely Magyarországon csak egy „politikai nemzetet” ismert el arra hivatkozva, hogy a nemzet olyan történelmi úton formálódott politikai közösség, amely különböző nyelvű népeket egyesít, ellentétbe került az együtt élő népek nemzeti kongresszusai által hangsúlyozott azon alaptétellel, hogy „a közös hazát” több „nemzet” lakja.

A nemzetiségi bizottság ugyanakkor leszögezte, hogy „az országban

³⁸ KECSKEMÉTHY AURÉL, Vázlatok egy év történetéből. Pest, 1862. 183.

³⁹ Az 1861-ik évi magyar országgyűlés. Kiad. OSTERLAMM KÁROLY. III. Pest, 1861. 388.

lakó minden népek... a magyar, szláv [értsd: szlovák], román, német, szerb, orosz stb. egyenjogú nemzetiségeknek tekintendők, melyek külön nemzetiségi igényeiket az ország politikai egységének korlátaiban belül az egyéni és egyesülési szabadság alapján, minden további megszorítás nélkül szabadon érvényesíthetik”.⁴⁰ Azzal, hogy a bizottság a magyart is mint az egyenjogú nemzetiségek egyikét említette, nyilván jelezni kívánta a hegemonizáló törekvések feladását, de még a nyelvkérdés konkrétumai tekintetében sem vitte át következetesen a gyakorlatba ezt az alapelvet. A bizottság tagjai közül A. Vlad és S. Popovici román képviselők különvéleményükben „a politikai nemzet” fogalmát azzal az értelmezéssel tették magukévá, hogy azon az „egyenjogú nemzetek” együttese értendő, a konkrétumok tekintetében pedig Kossuth alkotmányjavaslatának legfőbb indítványaihoz közeledtek.

A nemzetiségi bizottság legnagyobb politikai mulasztása az volt, hogy az alapelvek kialakítására korlátozódva elhárította az együtt élő nemzetek kívánságainak, még a hivatalosan elébe utalt turócszentmártoni emlékiratnak a megtárgyalását is. Daxner, az emlékirat szlovák fogalmazója szerint „a magyarok” ekkor mulasztották el a megbékélés „kitűnő lehetőségét” nem ismerve el, hogy több „nemzet” lakja „a közös hazát”. Pedig ha ezt elismerve biztosítják „a szabad nemzeti fejlődést polgári, vallási, iskolai és kulturális téren”, akkor – szerinte – „a haza integritását azonosították volna a haza nemzeteinek életérdekeivel”.⁴¹ Az emigráció számtalan üzenetében törekedett nemzetiségpolitikai koncepciójának elfogadtatására, de egyfelől részletkérdésekben jelentkező belső ellentétei miatt, másfelől a népszuverenitásra hivatkozó tartózkodással az országgyűlési tárgyalásokba való külső beavatkozástól, nagy mulasztásként, nem hozta nyilvánosságra teljes programját, amely pedig az odahaza csak szűk körben ismert alkotmányjavaslatban kifejtetteket is további konkrétumok sorával bővítette. Baljós irányba mutatott az a körülmény, hogy az emigrációval fenntartott kapcsolatot kisajátító határozatiak egyik vezetője, Podmaniczky – elhallgatva Kossuthék sokkal messzebbmenő javaslatait – magáévá tette a nemzetiségi bizottság munkálatát.

⁴⁰ Uo. III. 389.

⁴¹ Idézi: SZABAD GYÖRGY, Forradalom és kiegyezés válaszútján (1860–61). Bp. 1967. 555.

14. AZ ORSZÁGGYŰLÉS FELOSZLATÁSA

A feliratot radikalizáló országgyűlési többség jelentős részének eltökéltsége a mind kedvezőtlenebbnek ítélt kül- és belpolitikai fejlemények közepette ingatagnak bizonyult. Ezért is tudta elérni a Tisza-Podmaniczky-csoport, elhallgatva Kossuth és visszaverve a „szélsőbaloldali” Böszörményi László tiltakozását, hogy a határozatiak zöme is hajlandó legyen a bécsi elutasítás nyomán a Várady-féle radikalizáló módosítvány elejtésére, a felirat Deák által fogalmazott szövegének helyreállítására. Ez a visszalépés – amit Kossuth méltán minősített a felirat eredeti megszavazásánál sokkal súlyosabb hibának – az olaszok szemében immár kétségesé tette, lehet-e adott esetben számítani közös Habsburg-ellenes fellépésükre. Ez tehát a Cavour halálát követő kritikus hetekben gyengítette az osztrákellenes olasz kezdeményezés híveinek táborát, és egyben kölcsönössé tette a potenciálisan szövetséges magyar és olasz erőknek a cserbenhagyatástól való félelmét.

Egyidejűleg megnövekedett Schmerlingék önbizalma. A magyar konzervatívok, utalással kiegészítési kísérletük teljes kudarcára, megkapták felmentésüket, az országgyűlés pedig Deák feliratának határozott hangú elutasítását. Mindez közelebb hozta egymáshoz a képviselőház két pártjának többségét, szoros összefüggésben a határozatiak táborában bekövetkezett szakadással. A képviselőház túlnyomó része magáévá tette Deák 1861. augusztus 8-án előterjesztett második felirati javaslatát, amely az alkotmányjogi követeléseket az elsónél határozottabb hangon fogalmazta meg, ha kivívásukra csak a helytállás és kivárás eszközeit ajánlotta is a nemzetnek: „Ha tűrni kell, tűrni fog a nemzet, hogy megmentse az utókornak azon alkotmányos szabadságot, melyet őseinktől öröklött . . . mert, a mit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják, de miről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz s mindig kétséges.”⁴² A Határozati Párt vezetősége visszavonta a maga ellenjavaslatát, hogy a második felirat egyhangú döntésként jusson Bécsbe. A tőle különvált csoportnak még csak a szavazástól való tartózkodásra futotta az erejéből. A Szilágyi Virgil és Böszörményi László vezetésével szervezkedő csoport, leküzdve

⁴² Deák Ferencz beszédei. III. Bp. 1903. 272.

az emigrációval való összeköttetést monopolizálók manővereit, az országgyűlés végnapjaiban tudott először kapcsolatot teremteni Kossuthtal, anélkül azonban, hogy tényleges együttműködésükre a válság adott szakaszában még sor kerülhetett volna.

Az országgyűlés mintegy végrendeletként egy jogfenntartó „óvást” és egy határozatot adott közre. Az utóbbi a Teleki-program főbb belpolitikai céljait (a nemzetiségek kielégítését, a vallási jogegyenlőség biztosítását és kiterjesztését a zsidókra, a feudális maradványok felszámolását) megfakított fogalmazásban, általánosságban tartott kötelezettségvállalásként a következő országgyűlés teendői közé sorolta, olyan helyzetben, amikor érdemi politikai hatása csak konkrétumoknak lehetett. Az országgyűlést, amely megbuktatta a konzervatívok kiegyezési kísérletét, de nem talált kibontakozáshoz vezető utat, s az új önkényuralomra ítelt országnak – mellőzve a továbblépésre vonatkozó tényleges iránymutatást – csak helytállást ajánlott, 1861. augusztus 22-én, katonai parancsszó oszlatta fel.

VIII. FEJEZET

AZ ÖNKÉNYURALOM MEGÚJÍTÁSA MAGYARORSZÁGON ÉS A POLITIKAI ELLENÁLLÁS VÁLSÁGA (1861–1865)

1. A „PROVIZÓRIUM”

A magyar országgyűlés feloszlatása nemcsak idehaza és a haladó európai közvéleményben keltett megütközést, hanem széles körű tiltakozást váltott ki a cseh–morva és a lengyel tartományokban, illetve parlamenti képviselők körében. Még Bécs egyik külvárosi választókerülete is Ausztria „halálos” veszedelmének ítélte az erőszak alkalmazását a „csodálatosan” helytálló magyarok ellenében. Schmerling azonban a „jogeljárás” elméletére és arra hivatkozva, hogy a magyar törekvések a birodalom más népeinek létérdekeit veszélyeztetik, megkapta keménykezű intézkedéseihez a birodalmi tanács többségét irányító osztrák–német alkotmányos centralisták támogatását.

Az önkényuralmi vezető gárda magyar figurái közül kancellárrá kinevezett Forgách Antal gróf, az intervenció cári seregei volt királyi biztos, majd csehországi helytartó és a tárca nélküli miniszterrel előléptetett Esterházy Mór gróf, volt római követ, az olasz egység esküdt ellensége, készséggel támogatták a „rend” helyreállításában azt a Schmerlinget, akinek a német liberálisokhoz fűződő kapcsolatait és a polgári parlamentáris törekvésnek a birodalmi tanácsban némileg utat engedő politikáját kritikusan szemlélték. Miután a törvényhatóságok szinte kivétel nélkül testületileg fordultak szembe a törvénytelen adószedéssel és újoncozással, betiltották közgyűléseiket, a tilalommal dacolókat pedig katonai erővel kergették szét. 1861. november 5-én a kormányzás új rendjét vezették be Magyarországon. Ideiglenes intézkedésről, provizóriumról beszéltek, de a parancsuralomnak alávetett ország fékentartását szolgáló rendszabályokat négy hosszú esztendőn át lényegében változatlanul érvénye-

sítették. A törvényhatóságokat „lázással határos nyílt ellenszegülésükre”¹ hivatkozva azonnal feloszlatták. Békeidőben szinte páratlan hatáskörrel katonai bíraskodást léptettek életbe, 12 haditörvényszéket állítottak fel. A helytartótanács elnökévé, titkos utasítással a „közrend” fenntartására jóformán korlátlan jogokkal felruházott helytartóvá a császár Pálffy Móric gróf altábornagyot nevezte ki, aki 1849 után saját honfitársait sanyargató csendőrpáncsnokként vált hírhedtté. A törvényhatóságok élére megbízható főispáni helytartók, illetve királyi biztosok kerültek, akik azonban az ország túlnyomó részén a szervezett ellenállás megtörése után is csak nagy nehezen tudtak megfelelő apparátusra szert tenni.

Az új szisztémát sajátos ellentmondás különböztette meg a korlátlan önkényuralomra alapozott 1850-es évekbeli kormányzati rendszertől. Az Októberi Diploma után hozott intézkedések egy része fennmaradt. Így azokban az ügyekben, amelyeket nem utaltak a katonai bíróság elé, továbbra is az 1861-ben újjászervezett magyar bíróságok ítélkeztek a felélesztett magyar törvények, illetve az Országbírói Értekezlet által javasolt ideiglenes törvénykezési szabályok szerint. A közigazgatásban a továbbbéltetett magyar és a központosítás követelményei szerint kialakított összbirodalmi elemeknek sajátos keveréke alakult ki. A Bach-rendszerhez viszonyítva a megújított önkényuralom azáltal is provinciális színezetet kapott, a centralizációs politika azért sem érvényesülhetett olyan mértékben, mint az 1850-es években, mert a Lajtántúlon félalkotmányosság divott, míg Magyarországon Schmerling az alapvető polgári szabadságjogok semmibevételével kormányozhatott. A magyarországihoz sokban hasonló „rendezés” valósult meg Erdélyben is, amelynek kormányszata Nádasdy Ferenc grófnak, az önkényuralmi rendszer volt birodalmi igazságügyminiszterének a kezébe került. Ott azonban a bécsi hatalompolitikai érdekek szerint újjáalakított törvényhatósági testületeket is működtették, a törvényszékeket pedig a birodalmi jogszabályok érvényesítésére kötelezték. A provizórium magyarországi meghirdetését követően feloszlatták a – részvételét a birodalmi tanácsban ugyancsak megtagadó – horvát országgyűlést is. A horvát törvényhatóságok működését azonban továbbra is engedélyezték, tekintettel arra, hogy csak tiltakoz-

¹ Idézi: SZABAD GYÖRGY, *Forradalom és kiegyezés választútján* (1860–61). Bp. 1967. 604.

tak a törvénytelen rendelkezések ellen, de nem szegültek nyíltan szembe végrehajtásukkal.

A megújított önkényuralom magyarországi érvényesítőinek elsődleges feladatává tették, hogy az 1860–61-ben Magyarországon újra feléledt „forradalmiságot” gyökerestül kiirtsák. Mindenekelőtt a félelem vezette erre őket, hiszen maga Albrecht főherceg, az ország volt kormányzója, a császár nagybátyja ítelt úgy, hogy a birodalom nem élné túl az 1848-as forradalom új kiadását. A hadvezetőségnek a hatósági eljárás „erélytelen-ségével” való elégedetlenségét jól példázza, hogy Coronini-Cronberg gróf magyarországi hadsereg főparancsnok már 1862 elején lajstromba foglalta azoknak a „lázító” és „felségsértő” városi polgároknak, birtokosoknak, falusi jegyzőknek és parasztgazdáknak a neveit, akiknek a felelősségrevonását túlságosan enyhének tartotta. Az üldözési hullám – méreteit és intenzitását tekintve – nem érte ugyan el az 1850-es évek elején az ország népe által elszenvedettet, de egy vonatkozásban, a sajtó megrendszabályozása terén még túl is csapott rajta. Schmerling, aki a Lajtántúlon is kemény kézzel avatkozott a sajtóügyekbe, Magyarországon még nagyobb fontosságot tulajdonított a tollforgató értelmiség ráncbaszedésének.

Pálffy Móric gróf helytartó a következő irányelveket adta Kecskeméthy Aurélnak, aki a Széchenyi tragédiában játszott meglehetősen el-lentmondásos szerepe után ismét kulcspozícióhoz jutott az új önkényuralmi sajtópolitikában: „Ő Felsége iránti bizalom s a régi magyar jellem fölélesztendő, a schwindel [csalárd] forradalmi szellem kiirtandó.”² A helytartótanács már 1861 őszén körlevélben szólította fel az iskolák igazgatóit és egyházi főfelügyelőiket arra, hogy „kérlelhetetlen szigorral” járjanak el minden olyan pedagógus ellen, aki „állam- és társadalomellenes elvek... hintegetése” vagy „vallástalan s felforgató irányú könyvek... terjesztése által... a legborzasztóbb, mert egy egész nemzedék erkölcsiségét és boldogságát feldúló és megmérgező büntényt követne el”.³

A provizórium első nyolc hónapjában 486 esetben került sor fenyítő eljárásra sajtóvétségért. Többek között fogságba vetették Pompéry Já-

² Kecskeméthy Aurél naplója 1851–1878. Kiad. Rózsa Miklós. Bp. 1909. 108–109.

³ Magyar Országos Levéltár, Bp. (továbbiakban: OL) D 191. Helytartótanács, elnöki iratok 1863 – VIII – 24326 (1861–61917).

nost, a határozati *Magyarország*, Tóth Kálmán költőt, a bátor hangú *Bolond Miska* élelap szerkesztőjét, Szathmáry Károly író és Emich Gusztáv kiadót. Börtönnel sújtották és doktori címétől is megfosztották Falk Miksát, aki közkedvelt publicistája lett mind a határozati, mind a felirati irányzatú sajtónak. Haditörvényszék tiltotta el az ellenállási mozgalommal kapcsolatba került Mezei Mórt a *Magyar Izraelita* című felekezeti lap szerkesztésétől. Jókai Mór 1862 szilveszterén még évődve írta, hogy a letelt esztendő „hírlapírójának legnagyobb érdeme az, amit nem tett, – legbölcsebb beszéde az, amit ki nem nyomtatott, – s a legjobb szerencséje az, ami meg nem történt rajta”,⁴ de az új esztendőben indított lapja hamarosan őt is börtönbe juttatta. Szerencséjére, annak a perszonális uniót sürgető cikknek, amit *A Hon* hasábjain közölt, az ifjú Zichy Nándor gróf volt a szerzője, akit „büntársával”, Jókaival együtt egy hónap múltán befolyásos családja ki tudott szabadítani fogságából. A következő évben újabb eljárást akasztottak Jókai nyakába, szerkesztői asztalát pedig még több mint két évig nélkülöznie kellett.

A határozati balszárny lapjának, a *Jövő*-nek a vezéralakja, Szilágyi Virgil politikai tevékenysége miatt került börtönbe, áldozatkész szerkesztőjét, a színműíró Kövér Lajost pedig, akit Pálffy helytartó személyesen igyekezett megnyerni vagy megtörni, alighanem a szüntelen zaklatás vitte oly fiatalon a sírba. Tragikus jellemzője a korabeli értelmiség gyötrelmeinek a 26 évesen haldokló Zilahy Károly levele, amelyben a politikai radikalizmusa miatt a hatóságok üldöztetésétől, irodalmi útkeresése miatt Gyulai kíméletlen bírálataitól annyit szenvedett író megtörten immár csak azért könyörgött, hogy tegyék szabaddá lefoglalt Petőfi-monográfiájának forgalmát, hiszen – az öncenzúrát a kényszerűnek érzett torzításig fokozva – hőse politikai szerepét bírálóan tárgyalta, a „forradalmi korszakot” pedig, mint „a rendőrség is megvallja... szárazabban és tárgyilagosabban... megírni nem lehetett”.⁵

De nemcsak a magyar, hanem az együtt élő népek, különösen a birodalmi tanácsbeli részvételt megtagadó horvátok sajtóját is kemény rendszabályokkal sújtották. Igen nagy érdeklődés kísérte az eredetileg ausztr-

⁴ *Magyar Sajtó*, 1862. december 31.

⁵ Idézi: MIKLÓSSY JÁNOS, Petőfi kortese, Vajda János barátja (In: Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1968–1969) Bp. 1971. 343.

roszláv föderalista bécsi *Ost und West* szerkesztőjének, I. I. Tkalacnak a sajtóperét és elítélését. Börtönbe vetették Eugen Kvaterniket egy röpiratáért, a birodalommal és Magyarországgal egyaránt perszonális unióra törekvő Ante Starčevićet egy politikai nyilatkozatáért, a magyarsággal szoros szövetséget hirdető Ivan Perkovacot pedig a *Pozor*-ban megjelent cikkeiért, sőt a horvát liberálisoknak ezt a vezető lapját 1864 elején be is tiltották. Az újvidéki szerb *Srpski Dnevnik* pedig szerkesztői perbefogásának következtében 1864-ben maga szüntette be megjelenését.

Schmerling a „magyar tartományok” rovására érvényesülő különbségtétel felszámolásának feltételét abban jelölte meg, hogy „a magyarok” feladva különállásuk „eljátszott” jogait, lépjenek be a birodalmi tanácsba, osztozzanak a Februári Pátensre alapozott „alkotmányos” tevékenységben. Nem zárható ki annak a lehetősége, hogy Schmerling, akinek legfőbb célja alkotmányos nagynémet egység megteremtése volt, és a német vezetésű Habsburg-birodalom megszilárdításában ennek előfeltételét látta, azt remélte, hogyha sikerül bekényszerítenie vagy becsalogatnia a többségükben liberális alkotmányos elveket valló magyar képviselőket a birodalmi tanácsba, azok a német liberálisok segédhadaiként képesek lesznek ellensúlyozni a konzervatív rendi restaurációs, illetve föderalista törekvéseket, sőt fokozatosan visszaszorítani magát az uralkodói abszolutizmust is. Azt azonban, hogy a nemzeti önrendelkezési törekvések társadalmi bázisa annyira széles és mélyen tagozott Magyarországon, hogy a polgári alkotmányos normákat figyelembe vevő politikai erők számára – még ha adódna is ilyen szándékuk – eleve lehetetlenné teszi a nyílt behódolást centralizációs politikája előtt, az osztrák-német bürokrata mentalitású Schmerling képtelen volt megérteni. „Kivárára” rendezkedett be, noha a gazdasági depresszió jelentkezése, az adóemelésekkel sem orvosolt pénzügyi zavarok krónikussá válása és az európai látóhatár újrafelhősödése korántsem indokolta nagy önbizalmát. Még kevésbé az, hogy a csonka birodalmi tanács üléseit sorra elhagyták a cseh, a morva és a lengyel képviselők. Emellett Schmerling már 1862 nyarán arra kényszerült, hogy a képviselőház német alkotmányos centralista többségét is nyíltan megfenyegesse, adja fel a költségvetés tárgyalása kapcsán tanúsított vonakodását, különben a Februári Pátenssel életbe léptetett „alkotmány” alapján rendeleti úton foganatosítja a kormányzat által szüksé-

gesnek tartott intézkedéseket. Mindehhez járult az, hogy a szervezett magyar konzervatív csoport alig másfél évvel kiegyezési kísérlete kudarcba fulladása után, a provizórium magyarországi tisztségviselőire sem hatástalan új akcióba kezdett.

2. KONZERVATÍV KIEGYEZÉSI AJÁNLAT

A magyar országgyűlést 1861 nyarán feloszlató uralkodói rendelet ígéretet tartalmazott egy új országgyűlés egybehívására. Schmerling hajlott is erre. Egyfelől, mert tudta, hogy a korlátlan önkényuralom hosszantartó gyakorlása Magyarországon csorbát ejt sokat fitogtatott alkotmányosságán, másfelől, mert úgy számított, hogy ha a pesti országgyűlés ismét megtagadja képviselők küldését a birodalmi tanácsba, ezt újabb érvül használhatja arra, hogy a Februári Pátens idevágó rendelkezése értelmében közvetlen választásokkal erőszakolja ki csonka „parlamentje” kiegészítését. A magyar kormányzések vezetőinek taktikai elképzelései azonban eltértek az övétől. Forgách kancellár az országgyűlés késleltetését kívánta mindaddig, amíg reményteljessé nem válik egy kompromisszumra kész többség kialakítása. Pálffy helytartó 1862 februárjában emlékiratba foglalta azt a véleményt, hogy egyelőre „a kormánynak . . . oly irányt kellend követnie, mellynek feladata a végérvényű törvényes tárgyalásoknak terét . . . előkészíteni”.⁶

Schmerling és remélt magyar tárgyalópartnerei azonban nem mozdultak az országgyűlés feloszlátásakor elfoglalt elvi pozícióikból. Így a „rendezést” célzó tárgyalások előkészítése a „forradalmi szellem” kiirtását szorgalmazó rendszabályokon, illetve a kitüntetések osztogatásában és az anyagi kedvezések megcsillantásában testet öltő puhítgatási kísérleteken érdemileg nehezen jutott túl. 1862 végén azonban Forgách kancellár a beteg császárné felgyógyulása alkalmából részleges amnesztiát eszközölt ki az uralkodótól, majd elérte, hogy gróf Apponyi György országbíró, a szervezett magyar konzervatív csoport utolsó, még vezető tisztséget betöltő tagja megbízást kapjon egy kibontakozási terv előterjesztésére.

⁶ OL D 186. Kancellária elnöki titkos iratok, 1862–6.

A konzervatívok – emlékiratuk tanúsága szerint – mind a Februári Pátens, mind az 1848-as törvények módosítására készen állottak, hogy tovább jussanak az Októberi Diplomával tört úton. A konzervatív emlékirat „fő céljá” a Habsburg-birodalom szilárdságának, „belső jólétének és nagyhatalmi állásának” biztosítását emelte, s ezzel összhangban ítélte fenntartandónak „a magyar korona országainak történet-politikai jogállását”. Az eleve sikerteleneknek tartott centralisztikus kísérletekkel ellentétben – fejtegette – az „olyan egyenjogú dualizmus, amely a felségjogokat és az állami célok közösségét megóvjá, nemcsak a *pragmatica sanctio* sarkalatos határozmányainak felelne meg, hanem megtörné azon passiv ellenállást, amelyet Magyarország önfenntartása ösztönéből, de a monarchia legfőbb állami céljai kárára eddig kifejtett”. A tervezet az uralkodó vitathatatlan felségjogának minősítette a külügyek irányítását. Fenntartandónak ítélte az uralkodó mint „legfelsőbb hadúr közvetlen parancsa alatt” álló véderő egységét és a védkötelezettség közösségét is, de elkerülhetetlennek tartotta, hogy legalább a rendkívüli hadkiegészítés megszavazására a magyar országgyűlést jogosítsák fel. Ugyanakkor a nemzetőrségről intézkedő törvény „eltörlését” javasolta. A pénzügyek terén alapkövetelménnyé emelte, hogy „a magyar korona országai” „százalékos arány”, „quota” szerint járuljanak hozzá a birodalom egészét érintő kiadásokhoz és az államadósság terheinek a viseléséhez. Hangsúlyozta „az egység szükségét” a nemzetközi szerződések által szabályozott kereskedelmi és vámügyekben, a hírközlés és a „birodalmi közlekedés” terén. A „közös ügyek” vonatkozásában azt kívánta, hogy azok kormányzati szinten „birodalmi miniszterek”, törvényhozási szinten pedig a „monarchia mindkét részéből kikerülő”, országgyűlésileg választandó két „állandó delegatio” hatáskörébe tartozzanak. A két delegáció egyenjogúságát „a szavazatok számának paritása” biztosítsa. A „birodalmi miniszterek” a delegációknak legyenek felelősek. A „megmérhetetlen többség” igényeire hivatkozva elkerülhetetlennek ítélte, hogy „a magyar korona országai területi egysége helyreállíttassék”, és kerüljön sor „magyar minisztérium kinevezésére”. Ugyanakkor az uralkodó felségjogainak biztosítása érdekében azt ajánlotta, zárják ki a nádort (ha ez a tisztség egyáltalán betöltésre kerülne) a legfőbb végrehajtó hatalom gyakorlásából, viszont tegyék korlátlanná az uralkodó jogát tanácsosainak és a végrehajtó hatalmi közegeknek a kinevezésére, vala-

mint a magyar országgyűlés feloszlatására. Meggyőződését fejezte ki, hogy „a jogállapot helyreállítása” ilyen alapon mindazon elemeket, „amelyek pozitíve nem tartoznak a forradalomhoz”, az uralkodóhoz közelítve „felszabadítja a passzivitás béklyóiból, amelyeket a jog megtagadása rakott reájok, és ami által a korona elleneivel mintegy egyesítettek”.⁷ Az utalás egyértelmű volt. Apponyiék azzal kecsegtették az uralkodót, hogy programjuk alkalmas a legális fórumokon a közös 48-as jelszó mögött felsorakozott erők végleges megosztására és azoknak a megnyerésére, akikről feltételezték, hogy maguk is kompromisszum révén keresik a kiutat az adott helyzetből.

A konzervatívok nagyszabású tervezetének legtöbb eleme korántsem volt új. Már 1849-et közvetlenül követően a birodalom újjászervezésének befolyásolására törekvő röpiratírók megfogalmazták azt a véleményt, hogy „kibontakozás” csak a *pragmatica sanctio*hoz, a birodalom államjogának „alapjához” visszatérve képzelhető el (például gr. Mailáth Kálmán), hogy a birodalmat paritást érvényesítő dualista szerkezetűvé kell tenni (Grosschmid Gábor), a közös ügyek kezelésének feladatát pedig a törvényhozó testületek által kiküldött bizottságokra kell ruházni (egy Stuttgartban megjelent röpirat névtelen szerzője). Apponyiék természetesen messzemenően támaszkodtak az Októberi Diploma konzervatív előmunkálataira, mindenekelőtt gróf Dessewffy Emil tervezeteire. Feltehetően merítették Eötvös Józsefnek az önkényuralom válsága idején kiadott röpirataiból és Trefort Ágoston 1862 nyarán készült munkálataiból, amely azonban önálló magyar hadsereg és magyar hadügyminisztérium szervezésének szükségessége mellett érvelt, a „közösnek” tekintett külügy és kereskedelemügy terén intézkedő delegációk számára pedig törvényhozói jogkört kívánt biztosítani.

A „közös ügyek” körének, még inkább kezelésük módjának a meghatározásába, a birodalmi, illetve az országos minisztériumok munkamegosztására, a delegációs rendszerre és funkcionáltatására vonatkozó javaslatokba nagyon sok került át egy bécsi szerzőpár tervezetéből is. Az 1848-as bécsi forradalmi mozgalmakban játszott kimagasló szerepe óta az osztrák liberálisok balszárnyának jelentős képviselőjeként számon tar-

⁷ Közli: Deák Ferencz beszédei. Összegyűjt. KÖNYI MÁNÓ. III. 2. kiad. Bp. 1903. 302–315.

tott, óbudai születésű Adolf Fischhof és Joseph Unger jogászprofesszor *A magyar kérdés rendezéséhez* című német nyelvű röpirata azonban az uralkodó felségjogainak alkotmányos korlátozásával is a kialakítandó új államberendezkedés polgári parlamentáris jellegének biztosítására törekedett. Amikor a röpirat 1861 tavaszán megjelent, a Deákhhoz közel álló *Pesti Napló* hasábjain Falk Miksa még elutasítóan foglalkozott javaslataival, „különösnek” nevezve a tervezetet, mert „a tekervényes utat választja, egyedül azért, hogy a personalis unió ösvényére ne kelljen lépnie”.⁸ Alig három hónappal később, az országgyűlés utolsó heteiben Dessewffy Emil arról számolt be egy Apponyihoz intézett levelében, hogy Deák, akivel „négy szemkört” beszélgetett, nemcsak „belátja, hogy a katonai hatalomnak a császár kezében kell lennie”, elkerülhetetleneknek ítélve bizonyos pénzügyi engedményeket is, hanem „annak a lehetőségét fontolgatja, küldjön ki Magyarország állandó megbízottakat, akik esetről-esetre gyakorolnák az érintkezést az állandó osztrák megbízottakkal”.⁹ Azaz maga Deák már 1861-ben fontolgatta azt, hogy a Fischhof–Unger röpirat által ajánlotthoz nagyon hasonló „tekervényes útra” lépjen. Apponyi, aki a Deákkal fenntartott kapcsolatát az országgyűlés idején „a legbizalmasabb” jelzővel illette, egyenesen úgy ítélte, a feliratiak vezére arra törekszik, hogy „a forradalmi irányzat szarvát letörje, amiben azonban óvatosan kell eljárnia”.¹⁰ A konzervatívok 1862 végén, ilyen előzmények után feltehetően abban reménykedve nyújtották be tervezetüket Bécsben, hogy annak alapján legalább megindulhat a közvetett párbeszéd a császár és Deák között is. Apponyi megküldte az emlékirat másolatát a feliratiak vezérének, Deák tényleges próbatételére azonban sor sem került.

1863 kora tavaszán értesült Apponyi hivatalosan az emlékirat elutasításáról. Mire az erről szóló kancelláriai tájékoztatást kézhez kapta, már megkezdődött a magyar kérdést jórészt a császár elnökletével megvitató minisztertanácsok sorozata. Ezen nyilvánvalóvá vált, hogy maga Forgách kancellár is eredménytelenül kísérletezett egy kibontakozási terv

⁸ *Pesti Napló*, 1861. április 18.

⁹ Idézi: SZABAD GYÖRGY, *Forradalom és kiegyezés választútján* (1860–61). Bp. 1967. 569.

¹⁰ Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai. III. Bp. 1903–1918. 318–319. (Fordítás a német eredetiből).

elfogadtatásával. Pedig javaslata, amelynek kidolgozásában minden jel szerint tevékeny szerepet játszott Kovács Lajos, hajdani „békepárti” ideológus, Apponyiék munkálatánál sokkal inkább törekedett arra, hogy érintkezési pontokat találjon Schmerlingnek a Februári Pátensre alapozott „alkotmányos” berendezkedésével. Az uralkodónak széles körű felségjogokat biztosítva, maguknak „a közös ügyeknek” a körét és kezelési módját a birodalmi tanács és a magyar országgyűlés „elődelegációi” révén kívánta legalábbis előkészíttetni s utána mindkét törvényhozó testülettel jóváhagyatni. A továbbiakra vonatkozóan azt ajánlotta, hogy „a közös ügyek” kezelését a két törvényhozás által választott, alsó- és felsőházra tagolódó, de közös delegáció lássa el (ami minőségileg kevésbé különbözött volna Schmerlingnek a „tágabb birodalmi tanács” létrehozására irányuló törekvésétől). A Februári Pátensre alapozott rendszerrel kompromisszumot kereső tervet centralisztikus vonásait erősítette, hogy elhárította egy magyar kormány felállításának még a gondolatát is, reménytelennek ítélve, hogy Magyarországon az 1848-as kormánynál szűkebb hatáskörűvel valaha is beérjék.

A helyzet ura egyelőre Schmerling maradt. Ferenc József, noha rokonszenvéről biztosította Forgáchot, az adott viszonyok megszilárdítására törekedett. Tartott a nagy erővel kibontakozó lengyel felkelés következményeitől, az új porosz kancellár, Bismarck ambícióitól és attól, hogy újra kieleződik az itáliai konfliktus. Ugyanakkor hatott rá államminiszterének önbizalma is. Schmerling azt remélte, hogy az erdélyi országgyűlés küldötteinek bevonásával a birodalmi tanácsba hamarosan sikerülni fog megtörnie „a magyarok” passzív ellenállását, és az ő behódolásukat követi majd a többieké is. Ilyen körülmények között nemcsak célját tévesztette a szervezett magyar konzervatív csoport kiegyezési javaslata, hanem sor került Apponyi György gróf országbírói tisztségéből való felmentésére is. Ez közvetlenül azt követően történt, hogy több konzervatív társával együtt részt vett egy Deák népszerűsítését célzó tisztelgő aktuson. Helyére Andrássy György gróf személyében olyan kipróbált aulikus került, aki funkciója konfliktusmentes ellátására törekedett. Megingott Forgách kancellár pozíciója is. Sajtórendészeti eljárás indult sugalmazója, az elvieskedő antidemokratizmust sovinizmussal társító Kovács Lajos ellen. A debreceni „Békepárt” hajdani ideológusa előbb a kancellár által pénzelt, csábító című lapja, a *Független* hasábjain ismer-

tetett egy, a Forgách által a minisztertanácsban előterjesztett memorandumot továbbfejlesztő „kibontakozási” tervet, majd azt *Kísérlet a rendezési kérdések részletezett megoldására* címmel patrónusának ajánlott röpiratként meg is jelentette. Forgách kancellár befolyásának csökkenését jól jellemzi, hogy nem volt képes mentesíteni inspirátorát a haditörvényszéki eljárástól, sőt büntetésének részleges elengedését is csak nagy nehezen tudta kieszközölni. Forgách arra törekedett, hogy a megújított önkényuralomnak minél kevesebb olyan központosító intézkedése gyökeresdjék meg Magyarországon, ami ronthatja egy konzervatív „rendezés” esélyeit, ezért mind több hatásköri konfliktusba keveredett a birodalmi kormánnyal. Schmerling, aki – nem kevés joggal – tervei akadályozójának tekintette Forgách kancellárt, 1864 tavaszán elérte nyugdíjaztatását. Az új kancellár, Zichy Hermann gróf fenntartás nélkül kész volt arra, hogy Schmerling koncepciójának megfelelően önkényuralmi eszközökkel alakítsa át Magyarország közigazgatásának és igazságszolgáltatásának egész rendszerét, s így a Februári Pátensre alapozott „alkotmányosság” jegyében felszámolhatóvá tegye a birodalom kormányzásában a „magyar makacsság” következtében kényszerűen fenntartott kettősséget.

3. TÖREKVÉSEK AZ EGYÜTT ÉLŐ NÉPEK ÖSSZEFOGÁSÁNAK ELŐMOZDÍTÁSÁRA

Míg az önkényuralom bécsi irányítói úgy ítélték, hogy „a magyarok” nemzeti elvakultságból fakadó szeparatizmusuk miatt nem hajlandók a birodalmi közösségbe beilleszkedni, a konzervatívok pedig „a kibontakozás” egyetlen lehetőségének a Habsburg-hatalommal kötendő kompromisszumot nyilvánították, és az ahhoz vezető új utakat keresték, az országgyűlés feloszlását követően megújultak a demokratikus szövetségkötési kísérletek is. Azok, akik az 1848-as törvényeknek nem csupán a betűihez ragaszkodtak, hanem – kivívóik eredeti koncepciójának megfelelően – továbbépítendő alapnak tekintették őket, nem elégedtek meg a beolvasztó szándékok elhárításával, hanem a nemzetiségekkel, sőt a szomszédos népekkel az együttélés új és a Duna-medencében minden addiginál demokratikusabb formáinak a kialakítására törekedtek.

A magyar és a többi együtt élő nép viszonyának rendezését, sőt abszolútizmusellenes összefogását is a kibontakozás egyik alapkérdésének tekintő Kossuth kemény bírálattal illette a Határozati Pártnak az emigrációval titkos kapcsolatban álló vezetőit, mert beérték az Eötvös vezette nemzetiségi bizottság munkálatával. Az országgyűlés szűkkeblű nemzeti-ségi politikáját – írta – „nemcsak határozottan kárhoztatom, de sőt hazánk jövődjére nézve csaknem halálosan gyászos csapásnak lenni tudom”. Leszögezte, hogy abban az esetben, ha az emigrációval szervezeti kapcsolatban állók „azon túl nem akarnak menni, úgy sajnálattal kell kijelentenem, hogy utaink elválnak, politikánk meg nem egyezik”.¹¹ Kossuth – nem kevésbé a tisztázást sürgető Irányi javaslatára – ismételtén összefoglalta a korábbi üzeneteikben az alkotmányjavaslatot is sokban kiegészítő, a nemzetiségek vezető politikusaival folytatandó konkrét tárgyalásokon előterjesztendő, és megegyezés esetén parlamentárisan jóváhagyandó magyar ajánlatra vonatkozó indítványait: Horvátországnak önrendelkezési jogot, az elszakadást is beleértve, a Muraköz és Fiume hovatarozásának eldöntését népszavazás útján; Erdély esetében – a hajdani Teleki–Klapka-javaslat általa is támogatott változataként – a Habsburg-fennhatóság kiküszöbölése után népszavazás révén való meghatározását annak, hogy felújítsák-e az uniót, vagy kerüljön Erdély autonóm területként társországi kapcsolatba Magyarországgal; egyébként a nyelvhasználat és a politikai szervezkedés szabadságának messze-menő biztosítását, a megyehatárok legalábbis részleges egyeztetését az etnikaiakkal, a határőrvidéki és az erdélyi községek határában fekvő kincstári földek ingyenes átengedését a parasztságnak stb. Azonban a Határozati Párt vezetőségének a szervezett ellenállási mozgalomban is részt vevő és az emigrációval a kapcsolatot oly sokáig monopolizáló csoportja, Tisza Kálmánnal és báró Podmaniczky Frigyessel az élen, nemcsak vakvágányra futtatta az emigráció „túlzónak” minősített törekvéseit, hanem idehaza fel is lépett azok ellen, akik – a magyar vezető szerep rovására tett engedmények árán is – egyértelműen a többi elnyomott néppel kötendő szövetségre kívánták alapozni Magyarország jövődjét.

¹¹ Idézi: SZABAD GYÖRGY, *Forradalom és kiegyezés választútján (1860–61)*. Bp. 1967. 558.

1862 elején a Kossuthtal az országgyűlés végnapjaiban kapcsolatot teremtő következetes határozatiak a nemzetiségi megbékélés legális szorgalmazóiként léptek fel. A Kövér Lajos által szerkesztett *Jövő* feladatát nem utolsósorban éppen ebben jelölte meg „támogatóinak” az a húsz tagú csoportja, amelyben ott voltak a határozatiak balszárnyának vezetői (Szilágyi Virgil, Böszörményi László, Madarász József), a függetlenségi mozgalom titkos szervezetének olyan fontos alakja, mint Vidats János gépgyáros, további Kubinyi Ferenc akadémikus, Batthyány István gróf és mások mellett a nemzetiségi megbékélés ismert sürgetője, a turócszentmártoni nyilatkozat megfogalmazójával, Daxnerral baráti viszonyba került Kállay Ödön és a sokoldalú szerbiai kapcsolatokkal bíró Csernovics Péter. A *Jövő* hasábjain az irodalmi ellenzék egyes tollforgatóin kívül rendszeresen helyet kaptak a demokratikus kibontakozás múltbeli és eljövendő útkeresői közül nem is egynek az írásai az Amerikába emigrált Madarász Lászlótól Asztalos Jánosig, a kiegyezés elleni alföldi népmozgalmak majdani zászlóvivőjéig.

A fiatal értelmiség, a kis- és középpolgárság köreiben pártatlanul népszerű, az egyik diákvezér szerint „Kossuth praedestinált utódjának” tekintett¹² Szilágyi Virgil, aki – eddigi ismereteink szerint – ekkortájt mindenki másnál céltudatosabban akarta a határozati balszárnyat a hagyományos vezető rétegek uszályába szorult társadalmi erők tényleges politikai törekvéseinek kifejezőjévé tenni, a szükségesnek ítélt demokratizálással egybekapcsoltan remélt alapot teremteni az együtt élő népek összefogására. Már az a röpirat, amelyet formálódó csoportjuk az országgyűlés feloszlátását megelőzően jelentetett meg, leszögezte, „hogya a teljes jogegyenlőségnek 1848-ban történt kimondása s érvényesítése után a politikai közéletben mindjárt tíz évi szünet nem áll be, s a politikai jogok gyakorlatára képesített nép erejének, képességének s a közügyekre befolyásának rendes kifejlődése hosszú időre nem akasztatik a közbejött események által – most már a képviselőházban bizonyosan sokkal erősebb volna a népelem, túlsúlya által a nemzet s a ház politikai iránya a jövőre nézve általában megnyugtatóbb lenne”.¹³

Szilágyi Virgil a *Jövő* 1862. január 19-i számában megkezdett *A nemze-*

¹² [VEZERLE GYULA], VIOLA, Korrajz az 1860–61-iki időszakról. Vác, 1878. 16.

¹³ 1847 vagy 1848? Tájékoztató. Kiad. Több képviselő. Debrecen, 1861. 29–30.

tiségi kérdés hazánkban című cikksorozatában Magyarország államberendezkedésének olyan átalakítását javasolta, amelyben a népek együttélésének alapjául – Kossuth alkotmányjavaslatának iránymutatásával összhangban – a polgári demokratikus önkormányzati rendszer szolgálna, ami egyben előfeltételét jelentené a szomszédos országokkal megteremtendő szövetségi rendszernek. A határozati balszárny előző évi röpiratának utalásán is túlmutatva mindezt szorosan egybekapcsolta a hajdani kiváltságosok politikai hegemoniája szükségesnek ítélt felszámolásával: „az 1848 előtti politikai tényezők túlsúlyának meg kell szűnni, hogy a polgári szabadság diadalával a testvérnép fajok irántunk bizalmatlanságának legfőbb okai megszűnhessenek. Minden jel odamutat, hogy eme politikai tényezőket a népelem, mihelyt egy nagy társadalmi átalakulás által erejének öntudatára ébred, magával fogja sodorni. A demokrácia zászlaja alá fog gyülekezni az értelmiség jobb része, s e zászló alatt a nép akképp fogja értelmezni s minden következményeiben keresztül vinni a szabadságot, hogy a testvérnép fajoknak csak élniük kell a szabadsággal, s a nemzetiségi igények e szabadság élvezésében teljes kielégülést találnak.”¹⁴

Még ki sem bontakozhatott a Szilágyiék kezdeményezését követő hírlapi polémia, amelyben a határozatiak vezérkarának a megbízásából Jókaira várt a vezető szerep, s az a valóságos rágalomhadjárat, amivel Podmaniczkyék arra törekedtek, hogy Kossuthot elidegenítve a vele végre kapcsolatra találó „szélsőbaloldaliaktól”, az emigráció vezetőjének minden hazai politikai összeköttetését ismét kizárólag ellenőrzésük alá vonják, amikor közbelépett az elnyomó hatalom. Szilágyit alig egy hónappal cikksorozatának megjelentetése után, 1862. február 28-án letartóztatták, miután Kossuthhoz küldött futárját elfogták, s nála, Kövér Lajosnál, Mezei Mórnál (a futárszolgálatot teljesítő Mezei Lipót fivérénel), továbbá a *Jövő* szerkesztőségében házkutatásokat tartottak. Mindez megakadályozta, hogy az annak idején jórészt Teleki bizalmából élre juttattaknál igazabb képviselőt nyerjen odahaza Kossuth politikai koncepciója. Pedig hamarosan az emigráció olyan megnyilatkozása látott napvilágot, amely nagyon is megkívánta volna a céljaival egyetértők felvilágosító munkáját.

¹⁴ *Jövő*, 1862. január 23. Idézi: D. SZEMZŐ PIROSKA, Heckenast és Vajda szerepe Jókai „A Hon” c. lapjának megindulásában. *Magyar Könyvszemle*, 1969. 256.

4. A DUNAI SZÖVETSÉG TERVE

Az önkényuralom válságának kihasználatlanul maradása megrendítette az emigrációt. A száműzöttek új hulláma hagyta el reményvesztve Európát. Sokan kerültek közülük a már korábban az Egyesült Államokban letelepedettekkel együtt Lincoln katonáinak soraiba, és küzdöttek végig a rabszolgotartást felszámoló amerikai polgárháborút. Az Európában maradt „tettre készek” közül nem egy a szükséges merészség hiányával, sőt a hazai felkelés kirobbantását célzó akciók akadályozásával vádolta Kossuthot, nem is lebecsülendő hatással a tétlenségre vagy a dél-itáliai „brigantizmus” felszámolásában való részvételre kárhoztatott magyar önkéntes sereg körében. Annál is inkább, hiszen Kossuth nemcsak a magát az Árpádok leszármazottjának valló Crouy Chanel francia arisztokrata trónfoglalási tervének támogatását ellenezte, hanem azt is, hogy száműzött társai részt vegyenek Garibaldi újabb hadikészülődéseiben. Reménytelennek ítélte ugyanis az általa igen nagyra tartott olasz szabadsághős minden, az olasz királyi kormányzat támogatását nélkülöző közép- vagy kelet-európai kezdeményezését, és helytelenítette azt, hogy a pápa világi hatalmának a megtörését és Róma egyesítését az olasz állammal polgárháborús eszközökkel próbálja kicsikarni. Tudta, hogy semmi sem hátráltatná úgy az olasz kormányt a velencei tartomány felszabadításának előkészületeiben, majd egy új, a magyar önrendelkezés kivívásának reményével kecsegtető olasz hadivállalkozás kezdeményezésében, mint az, ha konfliktusba sodródna a pápa világi uralmát Rómában állomásoztatott seregeivel biztosító francia hatalommal.

Az emigráció törzse a Habsburg-hatalom konszolidációját átmenetinek tekintette, bizton számítva arra, hogy a velencei kérdés – az angol diplomácia közvetítő kísérletei ellenére – újabb háborús konfliktushoz vezet, hiszen Bécs – Palmerston korábbi jellemzése szerint – szinte „baromi vak-sággal”¹⁵ ragaszkodott az itáliai tartomány birtoklásához. A magyar emigráció igyekezett tehát újra megszilárdítani kapcsolatait mind az olasz kormányval, mind a szomszédos nagyhatalmak által fenyegetett s ezért is potenciális szövetségesnek tekintett dunai fejedelemségekkel.

¹⁵ Idézi: W. E. Mosse, *The European Powers and the German Question. 1848–1871*. Cambridge, 1958. 103.

Egy titkos olasz diplomáciai akció előkészítése kapcsán, amely a magyar, délszláv és román összefogás előmozdítását célozta, nyerte el végső formáját, és került nyilvánosságra az emigráció konföderációs terve.

Az olasz kormány kívánságára 1862 tavaszán a magyar száműzöttek hajdani és újabb tervezeteire, illetve a dunai fejedelemségekkel folytatott tárgyalások során létrejött megállapodásokra támaszkodó munkálatban összegezésre kerültek az emigráció elképzelései egy, a felszabadító harcok sikere esetén létrehozandó dunai államszövetségről. Klapka tábornok összefoglalóját, amelyet Pulszky Ferenc vetett papírra, Kossuth 1862. május 1-én módosításokkal magáévá tette, s felhatalmazta a délkelet-európai népek összefogását szorgalmazó Antonio Canini olasz kormány megbízottat, hogy azt tervezett balkáni diplomáciai tárgyalásain felhasználhassa. Ez a munka számos kisebb jelentőségű és három nevezetes pontban különbözött Kossuth 1850-ben felvázolt első tervétől. Feltehető, hogy elsősorban a cári hatalom érzékenységet kímélve mellőzte a csehek és a lengyelek esetleges csatlakozásának a kérdését, feladta azt a hajdani kívánságot, hogy a konföderációnak állandó fővárosa legyen Magyarország területén, másrészt továbblépett Erdély esetleges különállásának – Teleki és Klapka által annyit szorgalmazott – elismerése terén. Nemcsak az unió vagy az autonóm terület alternatíváját hangoztatta, amit Kossuth a hazai politikai vezetőréteg idegenkedését is sokban kifejező hosszú ingadozás után tett magáévá, hanem egy harmadik lehetőséget is. Azt, hogy Erdély – ha a népszavazás úgy döntene – az államszövetségen belül alkothasson olyan önálló államalakulatot, amit csak perszonális unió, az államfő személyének közössége egyesít Magyarországgal.

A tervezetet Kossuth megismertette Helfy Ignáccal, aki a szöveget 1862. május 18-án megjelentette lapjában, az olasz–magyar összefogást szorgalmazó milánói *L'Alleanza*-ban. Kossuth a közlést indiszkréciónak minősítette, a szöveghez terjedelmes magyarázatot fűzött, megemlítve, hogy a tervezet nem az ő megfogalmazásában látott napvilágot, de alapelveit sajátjainak ismerte el. Nem indokolatlanul kapcsolódik a köztudatban ehhez a tervezethez mindenekelőtt Kossuth neve, hiszen nézetei alkotják a gerincét, megjelenése után pedig a legkövetkezetesebben ő vállalta politikai konzekvenciáit a szövegére érdemleges befolyást gyakorló magyar államférfiak közül.

A tervezet szerint a Habsburg-, illetve a török uralom felszámolása

után Magyarország (és egy népszavazás eredményétől függő módon vele kapcsolatban maradó Erdély) államszövetségre lépne Romániával, Horvátországgal, Szerbiával és az utóbbihoz esetleg kapcsolódó további délszláv tartományokkal népszavazás, illetve „törvényalkotó gyűlés” döntése alapján. A szövetségi szerződés közössé tenné a had- és külügyet, s emellett gazdasági közösséggé formálná a konföderáció egész területét. A közös parlament egyik kamaráját a népesség arányában választanák, a másikba a konföderációt alkotó államok azonos számú tagot delegálnának egyenjogúságuk biztosítására. A legfőbb végrehajtó hatalmat szövetségi tanács gyakorolná, amely váltakozva ülésezne a konföderációt alkotó államok fővárosaiban. Egyebekben minden állam maga szabályozná alkotmányos berendezkedését, tiszteletben tartva a különböző nemzetiségűek és vallásúak számára a Kossuth alkotmányjavaslatában körvonalazottakkal összhangban biztosítandó teljes egyenjogúságot. Kossuth a Dunai Szövetség megvalósítása előfeltételének a nemzetiségi megbékélést, a retrográd nagyhatalmak által elnyomott népek összefogását, sikeres felszabadító küzdelmét, „kölcsonös és szabad szövetkezését” tekintette annak felismerése jegyében, hogy külön-külön mindegyikük „legfőlebb másodrendű államot alkothatna, melynek függetlensége örökös veszélyben forogna”¹⁶, míg szövetkezve s a nagyobb egység gazdasági előnyeit is kamatoztatva szabadon fejlődhetnének. Ugyanakkor betöltenék az angol politika által fenntartani kívánt európai hatalmi egyensúly rendszerében az idejétmúlt, a hódító hatalmak ellensúlyozására alkalmatlanná vált birodalmak bomlásával támadó űrt.

A Dunai Szövetség tervének nyilvánosságra kerülését valóságos szitokhadjárat követte. A Bécsből pénzelt és sugalmazott lapok most lehetőséget láttak arra, hogy a birodalmi beolvasztó törekvések elleni fellépése és Magyarország önrendelkezésének biztosításáért vívott küzdelmei miatt nemzeti elfogultsággal annyiszor vádolt Kossuth ellen, kedvezőbb visszhangot remélve a legszélsőségesebb sovíniszta hangütéssel uszítsanak. A „nemzeti lét” már korábban is „idétlen cosmopolita elvekkel kacérkodó” veszélyeztetőjének kiáltották ki, aki végre lelepleződött, hiszen kész feláldozni „a történelmi jogot” és „a haza integritását”.¹⁷ A félhivata-

¹⁶ Kossuth Lajos iratai. VI. Sajtó alá rend. KOSSUTH FERENCZ. Bp. 1898. 12.

¹⁷ *Sürgöny*, 1862. június 12., 14., 17., 21.

los *Sürgöny* is kapva kapott annak a Szemere Bertalannak a konzervatív egyházi körök lapjában, a *Pesti Hírnök*-ben közölt támadó cikkén, aki nemrégén még haladó körökben igyekezett Kossuth elvakult nacionalista hírét keltetni. Most felháborodottan tiltakozott a „szellemi szörnyetegnek” bélyegzett tervezet ellen, amely – szerinte – az általános választójog révén „a szabadelmű arisztokratia helyett, mi magköve sajátos alkotmányunknak, behozza a demokráciát”, és „tartománykává”¹⁸ süllyeszti Magyarországot. Deák saját körének hallgatást tanácsolt, Eötvös azonban szükségesnek találta, hogy francia levelezőpartnerét, Montalembert-t is tájékoztassa elítélő véleményéről. A Határozati Párt irányító csoportjának és a vele szoros kapcsolatban álló titkos szervezetnek a vezetői nyíltan nem támadták, annál inkább a színfalak mögött. A *Magyar Sajító*-ban pedig megjelentettek egy olyan közleményt, amely félreérthetlenné tette elhatárolódásukat. Ennél is súlyosabban esett a latba, hogy elég széles körű illegális tájékoztató hálózatuk útján sem pótolták azt, amit a cenzúrázott sajtóban valóban nem tehettek. Nem tisztázták – Kossuth „felvilágosításai” ellenére sem – a Dunai Szövetség távlati tervének tényleges funkcióit és azt, hogy maga Kossuth a nemzetiségekkel kötendő konkrét egyezségeen nyugvó megbékélés előmozdítását tekintette továbbra is az aktuális feladatnak. Eltűrték, hogy a nemzetiségek oldaláról elhangzott első rokonszenvező nyilatkozatra a kormányajtó megrovása legyen „a magyar” felelet. Pedig a tervezet kedvezőtlen magyarországi fogadtatásának abban is szerepe volt, hogy az egykorúan érdekelt délkelet-európai népek vezető politikai köreiből sem talált elég méltánylásra.

A határozati tábor vezetői nem fordultak szembe azzal a propagandával sem, amely Kecskeméthy Aurél érvelését követve a szövetségi tervet a Habsburg-hatalommal kötendő kompromisszummal vetette össze, és egyértelműen az utóbbi javára billentette a mérleget. Ez a távlatokat szem elől tévesztő, később is gyakran alkalmazott leegyszerűsítő egybevetés mellőzte a lényegét. Nem vette figyelembe, hogy a Dunai Szövetség terve egyenjogú felek demokratikusan kinyilvánított szabad akaratából alakítandó szövetségének létrehozását ajánlotta. Olyan szövetség megteremtését tűzte célul, amely az elnyomás alóli felszabadulásukért, illetve az elnyert szabadságuk biztosításáért küzdő, egymásra utalt erők között

¹⁸ Szemere Bertalan összegyűjtött munkái. V. Pest, 1869–1870. 119., 121., 127.

a kilépésre is feljogosító önrendelkezés minden feltételének biztosításával jönne létre. Mindez lényegileg tért el a Habsburg-hatalommal való kiegyezés addig felmerült és később realizált elképzeléseitől. Kossuth és Deák szemléletének különbségét jól jellemzi az is, hogy a konföderációs tervet védelmező emigráns politikussal, ellentétben a kiegyezés útjára lépő államférfi egy olasz kormányküldöttnek még 1865-ben is pártfogólag nyilatkozott az olasz-osztrák ellentéteknek az európai diplomácia nem egy hatalmassága által korábban indítványozott olyan rendezéséről, melynek során a Habsburg-hatalomnak Velence átengedéséért a dunai fejedelemségekben juttatnának területi kárpótlást. A két felfogás nemcsak a politikai alapelvek tekintetében különbözött egymástól gyökeresen, hanem a történelmi fejlődés tényleges tendenciáinak felismerésében is.

5. A SZERVEZETT ELLENÁLLÁS FELSZÁMOLÁSA

A Határozati Párt vezető csoportja a Dunai Szövetség tervének nyilvánosságra kerülését nemcsak arra használta fel, hogy nyíltan elhatárolódjék Kossuthtól, hanem arra is, hogy szakadást idézzon elő közte és a titkos ellenállási szervezet között. Noha 1861 tavaszán – Kossuthnak működésükkel kapcsolatos elégedetlenkedése nyomán is – a szervezet élére Komáromy Györgyöt engedték, vele igen jó viszonyt tartva fenn, továbbra is Almásy Pál, Podmaniczky Frigyes báró, Tisza Kálmán és társaik politikai törekvései nyomták rá bélyegüket a legalábbis formálisan továbbéltetett titkos szervezkedésre. Ezek a többnyire viszonylag fiatal nagybirtokosok Teleki Lászlóhoz fűződő rokoni és baráti kapcsolataik révén jutottak az élre még az ellenállás irányítását, majd Magyarország önrendelkezésének kivívását célzó szervezkedés kezdetén. A nemzeti függetlenség és a liberális alkotmányosság híveinek tekintették magukat, de hovatovább nemcsak az önkényuralommal, a birodalmi központosítással, a konzervatív restaurációs törekvésekkel fordultak szembe, hanem Kossuth és a „szélsőbal” mind aggasztóbbnak talált polgári demokratizmusával és a nemzetiségekkel a hatalom gyakorlásában is osztozni kész szövetségi politikájával.

Podmaniczky emlékirataiban megvallotta, hogy nem sokkal a provizórium meghirdetését követően részt vett egy titkos bécsi tanácskozá-

son. Az osztrák tárgyalófél szerint „ezen összejövetelnek célja: megkísérelni lehetőségét annak, hogy a bécsi akkori irányt adó körök s a határozati párt között egy közeledés hozassék létre, mely a felirati párt kissé merev és doctrinär állásával szemben, a határozati párt kevésbé a törvények betűjéhez, mint inkább azok szelleméhez s a valódi eredményhez ragaszkodó befolyására támaszkodva, egy mindkét félre nézve hasznos és kívánatos kiegyezésnek szolgálhatna alapjául”.¹⁹ Megegyezésre ugyan nem jutottak, de fölöttébb jellemző bécsi megítélésük, s az, hogy Podmaniczky, aki hamarosan Brüsszelbe utazott sógorához, Jósika Miklós-hoz, hogy közvetítésével Kossuthhoz „nyílt s őszinte jelentést” juttasson el a hazai politikai helyzetről, a bécsi tárgyalásról meg sem emlékezett. Ez alkalommal érték egyébként Kossuth éles szemrehányásai „a népelem” elhanyagolása, a baloldaliak mellőzése s legfőképpen a nemzetiségi megbékélés előmozdításában tapasztalt mulasztások miatt. Az elsőre Podmaniczky könnyed szánom-bánommal felelt, a balszárnny vezetőit rágal-makkal illette, a nemzetiségi kérdés kapcsán a nehézségeket hangoztatta, de további erőfeszítéseket ígért. Alig érkezett azonban haza, máris egyik legfőbb szorgalmazója lett Almásyval, Tiszával, Komáromyval, Csáky Tivadar és Károlyi Sándor grófokkal együtt annak, hogy a Jókai kezére adandó *Magyar Sajtó*-ban a határozatiak kezdjék meg a harcot a *Jövő* hasábjain a Kossuthéval nagyon is egybecsendülő nemzetiségpolitikai koncepciót meghirdető Szilágyi Virgil ellen.

1862 júniusában Tisza Kálmán a *Magyar Sajtó*-t szerkesztő Jókainak megküldött irányt szabó, de nyilvánosságra nem hozott írásában nemcsak a Dunai Szövetséget ítélte el, hanem azt is fejtegette, hogy a nemzeti-ségek politikai jogegyenlőségének a biztosítását mentesíteni kell az „elméleti harcoktól”, s „ha csorba mutatkozik... a gyakorlati alkalmazásban, közsörülje ki a csorbát a gyakorlati élet maga”.²⁰ Mindez éppen ellentétes irányú volt a nemzetiségi politikusok konkretizálásra irányuló törekvéseit jól ismerő Kossuth megismételt javaslatával: az alapkérdések tisztázásával teremtsék meg az összefogás előfeltételét. Tisza néhány héttel később Párizsban már azt fejtegette, hogy „a nemzetiségi kérdést ille-

¹⁹ PODMANICZKY FRIGYES BÁRÓ, *Naplótöredékek 1824–1887. III. Bp. 1887–1888. 134.*

²⁰ Jókai Mór levelezése (1860–1875). Kiad. OLTVÁNYI AMBRUS. Bp. 1975. 567.

tőleg... nemcsak veszélyeseknek, de szükségteleneknek is tart minden további engedélyt, mert... avval is beérik utoljára, amit az utolsó országgyűlés ígért”. „Milyen önámítás – fűzte Tisza szavaihoz tárgyalópartnere, Irányi Dániel – ha ugyan az és nem másoknak ámítása”. A határozatiak vezetőinek arra az érvére, hogy a nemzetiségi engedményeknek „az egész ország hangulata ellené van”, Irányi azzal felelt, hogy a Határozati Párt „semmit sem tőn az előítéletek oszlatására”. S ha ez némileg túlzás volt is, az bizonyos, hogy a Határozati Pártnak a titkos szervezet irányítását is kézben tartó vezetőire nagyon ráillett a sok mulasztás Irányi által adott magyarázata: „Ez vagy elfogultságból eredhet vagy onnan, hogy azon urak nincsenek úgy áthatva a függetlenség szükségességéről, mint vagyunk mi... különben nem utasítanak vissza azon eszközöket, melyek annak lehetővé tételére elkerülhetetlenül megkívánatnak.”²¹

A Dunai Szövetség tervének nyilvánosságra kerülése nem az oka volt a titkos szervezkedésben is részes határozatiak Kossuthtól való eltávolításának, hanem alkalom arra, hogy azt önmagukat minél inkább fedezve tegyék. Az elhatárolódástól a szakításig átmeneti időt iktattak közbe, hiszen korábban minden lépésüket – az irányadásával ellentéteseket is – Kossuthra hivatkozva tették meg, s tudták, hogy tekintélye és népszerűsége saját táborukban korántsem foszlott egyik napról a másikra semmivé. 1863 tavaszán – mint Podmaniczky feljegyezte – „igen kellemetlen eszmecsere” során a „higgadtabb vérmérséklet győzött” a titkos szervezethez tartozó határozatiak tanácskozásán azok ellenében, akik azt vallották továbbra is, „hogy az egyszer megragadott állásponton meg kell maradnunk”.²² A „higgadtabb” vélemény felülkerekedésében fontos szerephez jutottak a nemzetiségi, sőt a népi törekvések miatti aggodalmak is. A döntést Podmaniczky közölte a Bukarestbe érkezett Türr tábornok révén Kossuthtal és, a magyarországi titkos szervezkedést fogyatkozó bizalommal ugyan, de potenciális szövetségesként támogató olasz kormánnyal. Nem tisztázott egyértelműen, hogy ezt követően a Határozati

²¹ OL R. 90. Kossuth-gyűjtemény I. 4072.

²² PODMANICZKY FRIGYES BÁRÓ, Naplótöredékek 1824–1887. III. Bp. 1887–1888. 206–207.

Párt vezetői mennyiben tartottak fenn kapcsolatot a titkos szervezkedéssel, de az bizonyos, hogy politikai szakításuk Kossuthtal teljessé vált.

1861–62 fordulóján Kossuth még számolt azzal a lehetőséggel, hogy a Szilágyi Virgil által vezetett balszárnyban találja meg politikájának igazabb képviselőit, feltéve, hogy nem a törzstől elszakadó előőrs szerepére kárhoztatják magukat, hanem támogatásával a derékhad mozgatójává válnak. A kapcsolatot megteremtő Mezei Lipót orvos, majd 1862. február végén Szilágyi Virgil letartóztatása és elítélése azonban megakadályozta ennek a lehetőségnek a realizálását. 1862 végén, amnesztia révén mindketten kiszabadultak, de a megpróbáltatásokban megtört Mezeit tébolydába szállították, Szilágyit pedig a rendőri felügyelet kényszerűen tartotta távol a politikai tevékenységtől, s azt érdemileg csak évek múltán – immár maga is emigránsként – folytathatta. 1862 tavaszán a balszárny egy további kiemelkedő személyisége, Vidats János gépgyáros számára nehezedett meg a *Jövő* irányításában kifejtett legális és az illegális tevékenység összekapcsolása, miután egy házkutatás-sorozat leleplezte a feloszlott, de rendezetten visszavonult honvédegyleti hálózat fenntartását célzó erőfeszítéseit.

A tömegmozgalmaknak a provizórium meghirdetését követő visszaesése korántsem bizonyult teljesnek. Az önkényuralmi hatóságok felfigyeltek az 1862. március 15-én a mártírsírokat koszorúzó diákokra, majd annyira aggasztónak találták a Szilágyi Virgil kisgyermekének temetésén megjelent tömeg „rendkívül nagy számát”, hogy a láncra vert apát csak a lakásán engedték elbúcsúzni halottjától. Egyházi ünnepek, színelőadások, hangversenyek egyaránt alkalmat teremtettek újabb és újabb, röplapok által is élesztett nemzeti tüntetésekre, jelentősebb mozgalmi hullámra azonban csak 1863-ban került sor. Az emigrációt új összefogási kísérletek szervezésére, a despotizmus hazai ellenfeleit pedig igen nagy számban fegyveres segélynyújtásra sarkallta a lengyel felkelés. Az alföldi nagy inség is növelte a társadalmi és politikai feszültséget, s újabb szervezkedésekre, illetve a korábbiak újraélesztésére ösztönzött.

1863 tavaszán bukkant a rendőrség a Somogyi József volt honvédőrnagy által irányított szervezkedés nyomára. A mozgalomban részt vevő értelmiségiek, polgárok, mesteremberek és diákok közül 17-et fogtak el. Perükben hat halálos ítélet hangzott el, kegyelemből azonban ezeket is a szervezkedők többségét sújtó szigorított börtönbüntetésre változtatták.

Mind Somogyiék, mind a velük kapcsolatban álló Vidats János volt képviselő illegális tevékenységének a nyomára Asbóth Lajos volt honvédezredes vezette a hatóságokat. Az 1849 után hosszú fogságot szenvedett Asbóth, akit 1861-ben nagy közfelháborodást keltve ismét elhurcoltak, felhasználva a függetlenségre törekvők körében éppen üldöztetése folytán szerzett kivételes bizalmat, 1862-től fizetett besúgóként működött. 1864 tavaszán rendőrkézre adta az 1859 óta működő, s 1863-ban két ágra szakadt ellenállási szervezet szinte egész vezető gárdáját.

Amennyire a titkos szervezet történetét ismerjük, a Kossuth és a Határozati Párt vezérkara közötti szakítás után a tényleges irányítás ismét Almásy Pál kezébe került, aki a Kossuthtól ugyancsak elfordult Klapkával tartott fenn összeköttetést. A szervezetet gyakorlatilag tétlenségre kárhoztató és a polgári demokratikus törekvésekkel szembeforduló Almásy vezetésével elégedetlenek már 1863-ban a külön szervezkedés útjára léptek. Feltehetően az ő körükből származott az az 1863 nyarán kibocsátott felhívás, amely az újraélesztendő honvédsereg magját alkotó gerillacsapatok és a nemzetőrség, illetve „a nemzetiségek és hitvallások testvérisége elvére” alapozott megyei és városi testületek megszervezését szorgalmazta. Az volt a célja, hogy lehetővé váljék az emigránsok segítségével egy ideiglenes kormány felállítása, mégpedig valamennyi magyarországi nemzetiség képviselőjének a részvételével, majd a Habsburg-uralom megdöntése után „a magyar királyság... végleges rendezésére” egy „hon gyűlés egybehívása”.²³ 1863 őszén a különvált csoport új vezetőre talált Nedeczky István volt honvédszázados, Deák Ferenc unokaöccse személyében, aki közvetlen kapcsolatot teremtett Kossuthal. Felénkült a szervezkedés, amit jól példáz, hogy az egyik, Kossuth által az országba juttatott, felkészülésre és tüntetésekre szólító röplapot egyszerre 17 városban találták meg a hatóságok egy vagy több példányban kifüggesztve. 1864 elején a kettévált szervezet szálai ismét találkoztak egymással, annál is inkább, mert állítólag maga Almásy is ráébredt arra, hogy Kossuth „neve nélkül nem lehet a népre hatni”.²⁴ 1864. március 13-án, a bécsi forradalom évfordulóján Nedeczkyék nagyszabású, Kossuthot és

²³ OL D 186. Kancellária, elnöki titkos iratok 1863–7.

²⁴ Idézi LUKÁCS LAJOS, Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867. Bp. 1955. 345–346.

1849-et éltető tüntető felvonulást rendeztek Pest belvárosának utcáin, amelyet hamarosan követett az Asbóth adatszolgáltatása nyomán gondosan előkészített hatósági akció. Almásyn és Nedeczky kivül az 1861. évi országgyűlés öt képviselőjét tartóztatták le, s volt honvédtisztek, értelmiségiek, birtokos nemesek és polgárok egész sorát. (Eötvös Károly, a későbbi függetlenségi politikus ifjú jogászként került a szervezkedők és letartóztatottak közé.) Többen menekülésre kényszerültek. Láng Ignác ügyvéd, aki 1848-ban Pest város főkapitánya volt, öngyilkos lett, Sebes Emil honvédőrnagyot pedig szökés közben lőtték agyon. Nagykanizsán, Esztergomban és Vácott kisebb-nagyobb fegyverkészleteket koboztak el. Az amúgy is válsággal küzdő titkos szervezkedés gerincét az önkényuralom sikerrel zúzta szét. Az 1865 elején kimondott igen súlyos ítélet után a foglyokat lajtántúli börtönökbe hurcolták, ahonnan többségük csak a kiegyezés megkötését követően térhetett haza.

1864 után jelentős erők már nem kísérleteztek fegyveres szervezkedéssel az önkényuralom megdöntése és a függetlenség kivívása érdekében Magyarországon. A politikai akciók irányítása mind egyértelműbben azoknak a kezébe került, akik az önkényuralom felszámolását megegyezés útján akarták elérni, mégpedig – ha másképpen nem lehet –, a nemzeti önrendelkezés és a polgári alkotmányosság követelményeinek részleges feláldozása árán.

6. A KIEGYEZÉSI TÖREKVÉSEK MEGERŐSÖDÉSE

A magyar politikai vezető réteg egyre nagyobb hányada érezte kínosan szorongatónak a provizórium időszakában kialakult helyzetet. Sokan találták úgy, hogy törekvéseiket egyfelől Schmerling önkényuralmi módszereket is érvényesítő beolvasztó politikája fenyegeti, másfelől a Magyarország állami egysége helyreállításának és tovább éltetésének lehetőségét veszélyeztető nemzetiségiek. Aggodalmaikat növelte, hogy Bécs – „a magyarokra” gyakorlandó nyomás érdekében is – kivételes céltudatossággal törekedett a nemzetiségek politikai befolyásolására. És nem is eredménytelenül, hiszen az abszolutizmus válsága idején a fraternizálás általánosságokba fulladása, az országgyűlés többségének konkrétumokat

mellőző, felemás politikája, majd az emigrációnak és hazai következetes híveinek megegyezési javaslatait elítélő megnyilatkozások elidegenítően hatottak a nemzetiségek körében az összefogás érdekében munkálkodókra is. A hídverési kísérletek nem szűntek meg, de jórészt a határokon túlra szorultak. Többek között a horvát I. I. Tkalac, a lajtántúli szláv föderalisták száműzetésbe kényszerült vezető publicistája, D. Stratimirović tábornok, 1848–49-ben még a magyarországi szerb felkelők főparancsnoka, J. V. Frič, a cseh nemzeti mozgalom kiemelkedő demokratikus személyisége kereste nagyon is az együttműködést Kossuthtal, illetve Klapkával. Miloš Popović előbb lapja, a belgrádi *Vidov Dan* hasábjain, majd önálló röpiratként szerbül és magyarul is kiadott tanulmányában (*A nemzetiségi kérdés Magyarországon szerb szempontból*, 1865) sokban közelített a történeti visszatekintésében nagyon is bírált Kossuth alkotmányjavaslatához. Mindebben annak a küzdelemnek az értelme is tükröződött, amelyet a magyar emigráció, ha meghasonlásoktól tépetten is, ha a hazai politikai vezető réteg többsége által mindinkább megtagadottan is, az elnyomott népek összefogásáért folytatott. Kétségtelen azonban, hogy a hazai nemzetiségek politikai vezető rétegében a provizórium idején nagyon megerősödött azoknak a befolyása, akik csalódottságukban, illetve Schmerling biztatására, s nem utolsósorban az udvarral egyezkedő főpapjaik hatására, Bécsben keresték igazukat.

A magyar elnyomást panaszló, az uralkodói ígéretek beváltását sürgető memorandumok és küldöttségjárások növelték a feszültséget és a magyar politikai vezető réteg többségének Schmerlingék által mesterien felfokozott elszigeteltségi érzését. Jókai már 1862-ben így jellemezte a birodalmi központosítást szolgáló publicisztika nemzetiségpolitikai vonatkozású „kelepce-kérdéseit”: „»Akarjátok-e a követelő nemzetiségek kívánatait teljesíteni?« – Ha azt mondjuk: igen – bevádolnak bennünket a magyar nemzet előtt, hogy az ország felosztásába egyezünk. – Ha azt mondjuk »Magyarország épségét meg akarjuk őrizni«, akkor azzal vádolnak bennünket, hogy uralkodni akarunk a nemzetiségek felett. – Ha azt feleljük, hogy kedvezményeket adunk azoknak, akik kívánják, akkor azzal támadnak meg bennünket, hogy miért nem adunk hasonlókat azoknak, akik nem követelnek... Ha azt mondjuk: egyenlő mértékkel akarunk igazságot adni minden nemzetiségnek, insinuélnak bennünket a szerbek, horvátok előtt, hogy szabadalmaikat akarjuk... megcsorbítani”. Majd

hozzátette: „mikor aztán az alkotmányos vitába fogott magyar ember köröskörül meg van hajtva, s látja, hogy sehogy sem lehet kitörni a hajtásból, végre kifárad, megunja, megcsömörli az eredménytelen küzdést, s azt mondja, hogy »inkább a vadásznak adom meg magam, mint a hajtóknak«. Azzal aztán csendes lesz minden.”²⁵ Jókai kitűnően érzékeltette mind a bécsi taktikát, mind ennek a magyar politikai vezető rétegre súlyosodó hatását, elhárítva azonban Szilágyi Virgilék – s közvetve Kossuth – kibontakozási terveit, amelyek nem utolsósorban a magyar politikai erők elszigetelődési érzését és az abból netán fakadó dacreakciót akarták megelőzni, ellenszerként vajmi keveset ajánlott. A magyarságot önuralomra biztatta, s azt a reményét fejezte ki, hogy a nemzetiségek fel fogják ismerni, mennyire „közös érdek” az ország önrendelkezésének a visszavívása, hiszen az minden polgárnak a gazdasági, a társadalmi és a kulturális fejlődés ragyogó távlatait kínálja. Mivel azt tisztázatlanul hagyta, hogy a nemzetiségek szerint legalábbis milyen „óhajtásaik teljesítését” remélhetik a magyar országgyűléstől, mindez kevés volt az együttélő népek összefogásának előmozdítására és Schmerling kitűnően felismert taktikájának tényleges ellensúlyozására.

A magyar politikai vezető réteg elszigetelődési érzését az 1863 nyarára Nagyszebenbe összehívott erdélyi országgyűlés fejleményei tovább fokozták. A választójogot ugyan kiterjesztő, mindenekelőtt azonban a birodalmi centralizáció érdekeit érvényesítő oktrojált választási szabályzat és az uralkodó felelevenített joga, hogy „regalistákat” hívhasson meg, a szászoknak páratlan befolyást biztosított. A szászok az országgyűlésen a lélekszámuk háromszorosát megközelítő arányú képviselőkhöz jutottak. A lélekszám szerintinél némileg magasabb volt a magyarok, viszont jóval alacsonyabb a románok képviselői aránya. A kialakult erőviszonyok lehetővé tették, hogy a szászok a románokkal a kölcsönös támogatás jegyében többségi blokkot alkossanak. Négy „regalista” kivételével a kisebbségbe szorult magyar képviselők távol maradtak az országgyűlésről, amely előbb megszavazta a román nemzet, a görög katolikus és a görögkeleti felekezet teljes egyenjogúságát, majd „törvénybe” iktatta mind az Októberi Diplomát, mind a Februári Pátenst, és küldötteket választott

²⁵ JÓKAI MÓR, Cikkek és beszédek. VI. Kiad. LÁNG JÓZSEF-RIGÓ LÁSZLÓ-KERÉNYI FERENC. Bp. 1975. 119–121.

152. A Kazinczy-centenárium ünneplése 1859 októberében

153. Az Októberi Diploma első oldala

154. A Februári Pátens első oldala

155. Anton von Schmerling lovag,
birodalmi államminiszter

156. Vay Miklós báró, magyar kancellár

157. Az 1861. évi országgyűlés vezető politikusai. A felső sorban (balról jobbra): Palóczy László, Deák Ferenc, Ghyczy Kálmán, Eötvös József, Teleki László. A középső sorban: Sommsich Pál, Andrássy Gyula, Szalay László, Kazinczy Gábor, Dessewffy Emil, Tisza Kálmán, Bartal György, Nyáry Pál. Az alsó sorban: Jókai Mór, Lónyay Menyhért, Ürményi Miksa, Podmaniczky Frigyes, Révész Imre

158. A szlovák Memorandum-küldöttség Pesten 1861. június 7-én

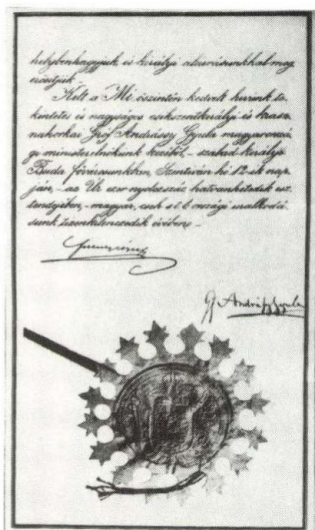
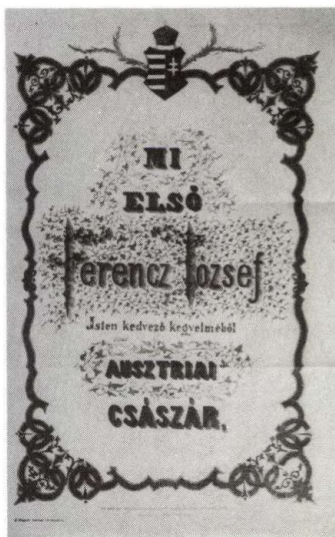
159. George Bariț, erdélyi román politikus

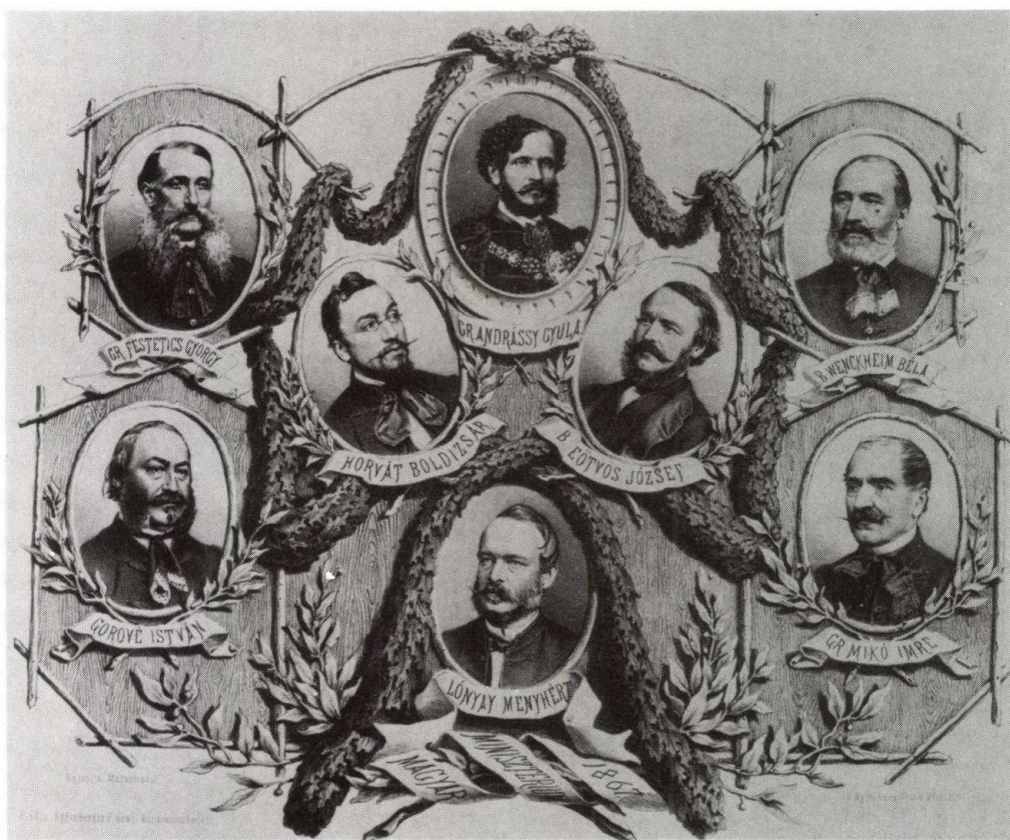
160. Svetozar Miletić, újvidéki polgármester, szerb politikus

161. Deák Ferenc az 1860-as évek közepén

165. Az 1867. évi törvénykönyv első és utolsó lapja

166. Az Andrássy-kormány tagjai

167. Ferenc József megkoronázása 1867. június 8-án a budai Mátyás-templomban. A koronát Simor János hercegprímás és Andrássy Gyula helyezi a király fejére

168. Ferenc József koronázási eskütétele

169. Lónyay Menyhért pénzügyminiszter pénzt szór a tömeg közé, miközben a koronázási menet bevonul a budai helyőrségi templomba

170. Népünnepély és ökörsütés a koronázás napján

a birodalmi tanácsba. A magyar politikai vezető réteg irányadó köreiben érlelődő fordulatot mindinkább az jellemezte, hogy egyre nagyobb hányaduk cserélte fel annak fontolgatását, hogy mint lehetne az önkényuralommal szemben kialakított ellenállás közös frontjára vonni a nemzeti-ségeket, azzal, hogyan lehetne sikeresen versenyre kelni velük a Béccsel való alkudozásban. Schmerling taktikája – „a magyarok” passzív ellenállásának a megtörésére használni fel a manővert – jónak bizonyult, ha a saját centralizációs törekvései szempontjából végül nem is járt az általa remélt eredménnyel.

A nemzetiségi törekvéseket panaszló hangok mind több antidemokratikus felhanggal társultak. Az erdélyi választásokkal kapcsolatos sajtóközlemények szívesen hivatkoztak a tömegek fanatizálásának, az úri birtokok „felosztására” folytatott agitációnak a példáira, sőt olyan megnyilatkozások is napvilágot láttak, amelyek a jogsérelmeken és a szászoknak nyújtott kivételes kedvezményeken kívül a választójog kiszélesítését is kifogásolták. Az országSZerte újraerősödő paraszti nyugtalanság is ernyesztően hatott a magyar politikai vezető rétegnek mindenekelőtt a birtokrendezés kimenetelében leginkább érdekelt nagybirtokos és közép-birtokos elemeire. 1861-et követően jutott döntő szakaszába az úrbéri birtokrendezési perek többsége. Az összeütközések napirenden voltak, az ítéletek végrehajtásához mind gyakrabban vették igénybe a császári katonaságot. Rossz termések sora és az 1863. évi páratlan mérvű alföldi aszály felélesztette a szegényparasztság tömegeinek nyugtalanságát, s munkabeszüntetésekkel is alátámasztott bérkövetelésekhez, az ínséges területeken pedig valóságos éhséglázadásokhoz vezetett. A legelőfeltörésekkel egyenes arányban szaporodó betyárbandák garázdálkodása a népi támogatás híján a közbiztonság helyreállítására képtelen önkényuralmi erőszakszervezetek iszonyatos brutalizmusa ellenére is megerősödött. Az egyletei megújításával ismételten kísérletező ipari munkásság és a városi előproletariátus, a napszámosok, vándormunkások növekvő seregének időről időre jelentkező nyugtalansága is sok aggodalmat okozott. Féltek szervezkedésétől, annál is inkább, hiszen számon tartották a Nemzetközi Munkásszövetség megalakulását 1864 őszén, de aggódtak amiatt is, nehogy szervezetlen tömegei a politikai bizonytalanság viszonyai között a vezető réteg törekvéseivel ellentétes hazai politikai akciókhoz csapódjanak.

Az antidemokratikus hangulatkeltésben azok jártak az élen, akik a tömegektől való tényleges félelmek miatt is szorgalmazták az arisztokrácia vezető szerepének elismerését és a Habsburg-hatalommal kötendő megegyezést. Kazinczy Gábor, aki Petőfi barátságától a „békepártiságon” át már 1860-ban oda jutott, hogy 1848-at, „ízetlen, éretlen plágiumnak” nevezte, az országgyűlésen az abszolutizmus elítélését a nemzetiségiek kívánságainak mindenki másnál türelmetlenebb hangú visszautasításával társította, 1861 őszén Görgeit „a megváltás munkájának” a „végzet ura” által választott „eszközeként” köszöntötte. 1862-ben azt fejtegette, hogy „miért ne volna gyakran a reakciónak igaza a forradalom lázbeteg követelményei ellenében”, 1863-ban pedig – igaz, a jelek szerint egy úrbéri perben való megegyezést elősegítendő – kijelentette: „a haza veszve van, ha a lelki hatalom vezetése az aristocratia kezéből kisiklik”.²⁶ A Habsburg-hatalommal kötendő kompromisszum érdekében antidemokratikus érveléssel küzdő Vida Károly már 1862-ben azon sajnálkozott, hogy 1848-ban nem „a parasztra” rótták a megváltás terhét, és szembefordult minden további engedménnyel: „Hiába szórják... a népnek hűbéri jogainknak még megmaradt rongyait... a nép tengere... elnyeli az apró adományokat, de azért még csak falánkabb lesz.” Nem az uralkodótól kell félni „a nemzet fáját”, hanem attól, hogy „mi magunk irányozzuk az irtó fejszét” rá utat engedve a nemzetiségi törekvéseknek, az ellenükben „a fejedelemmel” kötendő megegyezés helyett.²⁷ Kovács Lajos 1862-ben megjelent röpiratában mindenekelőtt azzal indokolta kiegyezési javaslatát, hogy „egykoron török-tatár áradat ellen kelle védenünk Európa Nyugatát, most a Keletet kell védenünk – az újkori eszmék ellen”.²⁸ 1863-ban pedig azt fájlalta, hogy 1848-ban, amikor „kiváltásainkat eldobtuk, a birtokot mobilizáltuk, a képességet mindenre kiterjesztettük, a jogegyenlőséget uralomra emeltük... az új vendégnek,

²⁶ Kazinczy Gábor, 1860. nov. 23-i levele Toldy Ferenchez, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára. MIL. – Kazinczy Gábor 1861. novemberi levele Görgey Artúrhoz, 1862. július 22-i levele Balássy Ferenchez és 1863. szeptember 29-i levele gróf Erdődy Istvánhoz. Egyetemi Könyvtár Kézirattára H. 89.

²⁷ [VIDA KÁROLY], Ausztriával-e vagy a nélkül? Második őszinte szó a magyar nemzethez. A „Restauratio vagy Revolutio” szerzőjétől. Pest, 1862. 53–55.

²⁸ [KOVÁCS LAJOS], A birodalom alkotmányos rendezése magyar felfogás szerint. Pest, 1862. 1.

mely magát korszellemnek, az új világ boldogító nemtőjének mutatá be, s mely távol nyugatról jöve hozzánk, öröm és tombolás közt nyitottuk meg országunkat”.²⁹ Kovács Lajosnak és társainak konkrét kiegyezési javaslatai elutasításra találtak ugyan a határozatiak és a feliratiak sajtójában egyaránt, retrográd érvelésük azonban korántsem bizonyult hatástalannak.

Ellentétben velük Vajda Jánost éppen az antidemokratizmusnak és a nemzeti szűkkeblűségnek az önkényuralom válsága idején a politikai vezető réteg körében észlelt megnyilvánulásai indították arra, hogy az 1862-ben kiadott *Önbírálat* és *Polgárosodás* című röpirataiban kompromisszum keresésére biztasson. Vajda „a hazafiság tartuffe-jeire” méltán zúdított kemény bírálatát azzal az egyértelmű intéssel társította: „nyugot-európai értelemben demokratává kell lennünk, hogy – magyarok maradhassunk.”³⁰ A demokratikus átalakulás követelésének egybekapcsolása a kiegyezés melletti érveléssel kíméletlen vesszőfutásra kényszerítette Vajdát. Míg az antidemokratikus hangvétellű Kovács Lajos, Zichy Antal és mások kiegyezési javaslataival csak polémizáltak a tudatformálás monopolizálására törekvők, Vajdát igyekeztek kiközösíteni. A legfájdalmasabb ütések Gyulai Pál mérte rá. Gyulai 1857 óta ellenérzéssel figyelte Vajdát, mert az dicsérni merte Jókai Dózsáról írt drámáját, noha a tragédia idealizálta a népvezért, aki szerinte „nem képviselt egyebet az elnyomott nép rossz szenvedélyeinél”.³¹ Gyulai cikksorozatában Vajdát a nagy történelmi tekintéllyel visszaélő „széchenyieskedőnek” minősítette, szükségesnek mondvá – a nemzeti érdek és a vezető rétegek együttes védelmében – „kimutatni éretlenségét, megróni léhaságát, visszautasítani rágalmait”.³² Figyelmet érdemel, hogy Gyulai támadását az a *Jövő* utasította vissza, amely Vajdának a demokratizmus fokozására irányuló igényét teljes joggal érezhette a magáéhoz közelállónak, ha kiegye-

²⁹ KOVÁCS LAJOS, Kísérlet a rendezési kérdések részletezett megoldására. Pest, 1863. 9–10.

³⁰ Vajda János összes művei. VI. Sajtó alá rendezte: BARTA JÁNOS és MIKLÓSSY JÁNOS. Bp. 1970. 18., 51.

³¹ Idézi: R. VÁRKONYI ÁGNES, A pozitivisták történetiszemlélete a magyar történetírásban. II. Bp. 1973. 418.

³² Idézi: Vajda János összes művei. VI. Sajtó alá rendezte: BARTA JÁNOS és MIKLÓSSY JÁNOS. Bp. 1970. 388.

zési javaslataival nyilvánvalóan nem értett is egyet. A kiközösített Vajdát – saját szavai szerint – „a formális éhenhalás veszedelme” űzte az udvari kancellária bécsi irodáiba. Bécsben alkalma volt kigyógyulni illúzióiból. Amint maga írta Jókainak: noha „itt”, Bécsben „kapnék kalácsot is... érzületem napról napra jobban föllázad helyzetem ellen”, s „ezentúl magam is legkérlelhetetlenebb üldözője óhajtanék lenni a röpirataimban kifejtett iránynak”,³³ értve ezen a Habsburg-hatalommal kötendő kiegyezés sürgetését. Valóban, hazatérve a polgári demokratikus kibontakozást célzó Kossuth kiegyezésellenes küzdelmének támogatására fogott tollat. A demokratikus elkötelezettségű Vajda János útja így vezetett éppen ellentétes irányba azzal, amit a politikai cselekvésben a legnagyobb súllyal bíró rétegek többsége járt meg.

Vélt és valóságos gazdasági érdekek is a kompromisszum szükségességének érveit erősítették a birtokosság körében. Termését a birodalmi belső piacon és a Bécsen át, illetve a Triesztbe vezető vasutak közvetítésével Nyugaton is viszonylag könnyen, s általában jó áron értékesíthette. Tudatában a korszak nagy részén át tartó agrárkonjunktúra, sőt a feudalizmus felszámolásán alapuló kapitalista fejlődés mozzanatai is szorosan összefonódtak az Ausztriával való egybekapcsoltság tényével. Mind többen remélték Bécsből a hitelkérdés megoldását, s amint azt leginkább a kölcsönpolitika eszközeivel is céltudatosan elkötelezni kívánt nagybirtokosság és jómódú középbirtokosság egy része tapasztalhatta, időszakonként nem is reménytelenül. Az ő hiteligényeik kielégítésében jutott szerephez a kiszámított politikai hatású uralkodói kegyként 1862. augusztus 20-án engedélyezett Magyar Földhitelintézet, amelynek irányításában a kiegyezést szorgalmazó különböző politikai erők reprezentánsai fogtak össze Desseffy Emil gróf, Lónyay Menyhért és Csengery Antal vezetésével. Mindehhez járult éppen az 1860-as évek derekán jelentkező részleges és átmeneti dekonjunktúra idején az a korántsem célzatosság nélküli bécsi hírverés, hogy politikai stabilizáció esetén folytatódik, sőt minden korábbit meghaladó mértékűvé válik a fellendülés.

A pénzügyi és gazdaságpolitikai kérdések vitatása nemcsak a sajtóban, hanem a színpalak mögött is jellegzetes fordulatot vett. Az adóprés fokozásával, az államkötvények árhanyatlásával, a vasútépítés ütemének

³³ Jókai Mór levelezése (1860–1875). Kiad. OLVÁNYI AMBRUS. Bp. 1975.

lassúbbodásával, irányának és az építés módjának a megszabásával, a magyarországi iparfejlődés és agrártermelés követelményeit kevésbé érvényesítő kereskedelem- és vámpolitikával kapcsolatos elégedetlenség mind gyakrabban találta szembe magát azzal a felelettel, hogy a nehézségek orvoslása csak kiegyezés esetén remélhető. A gazdasági fellendülés biztosítékait és az egyenjogúsítási ígéretek mielőbbi realizálását remélte a politikai konszolidációtól a zsidó polgárság zöme, amelyet aggodalommal töltött el a társadalmi és politikai feszültség újrakonzolidációja. Hozzájárult mindehhez, hogy hitéletüknek az önkényuralom válsága idején választott és az ellenállási szervezkedéssel is kapcsolatba került értelmiségi vezetőit a provizórium idején a hatóságok eltávolították tisztségeikből, s azok túlnyomó részben ismét a gazdasági egybekapcsoltságban közvetlenül érdekelt nagypolgárok kezére jutottak. Sokan vetették reményüket a kompromisszum ígérte lehetőségekbe a birtokaikból már kiköpött nemeseik és azok közül is, akik az önkényuralom szervezetében sem helyet, sem biztos jövedelmet nem találtak, s míg a passzív ellenállással azonosultak, nem is kerestek. Megegyezés esetén azonban az új állami és megyei hivatalokban, sőt a hadseregben is tisztséget és jó fizetést reméltek maguknak, s az önkényuralom börtön viszonyaival mindinkább elégedetlen fiaiknak. Mert a politikai vezető réteg felnövő új nemzedékének egyre nagyobb hányada akart mindenképpen szakítani a passzív ellenállás puritánoskodásával. A magán- és közélet 1860–61-es „félalkotmányos” periódusában színesebbé vált világa kísértette, sőt a lázas kiútkeresés egyik végletéből a másikba lendítette őket. Azt kívánták, hogyha az önkényuralom felszámolása nem kecsegtet sikerrel egy hamarosan sorra kerülő felszabadító küzdelem útján, akkor vessenek véget a tűrhetetlennek érzett helyzetnek megegyezés révén. Mindinkább azt minősítették „reálpolitikának”, ha nem olyan „merev” feltételekhez kötik a megegyezést, amelyek talán egy emberöltő múltán sikert hozhatnak, de nem változtatnak saját, önsajnálatlalt szemlélt sorsukon.

A magyar nemzeti önrendelkezés biztosítása szempontjából ismét sötétnek mutatkozott a nemzetközi látóhatár. Mind többen ítélték meg úgy a helyzetet, hogy Olaszországot a belső átalakulás és a római kérdés kapcsán Franciaországgal megromlott viszonya hosszú időre tehetetlenné teszi. A dunai fejedelemségekkel a nemzetiségi kérdés miatt érezték mind reménytelenebbnek az együttműködést. Baljós jeleket olvastak ki a ma-

gyar önkéntesek tömegét is magával ragadó új lengyel szabadságküzdelem tragikus sorsából, látva a cári hatalom kérlelhetetlenségét és az európai közvélemény felháborodásának hatástalanságát. Felfigyeltek a francia-osztrák viszonyban bekövetkezett enyhülésre, és számon tartották, hogy az angol diplomácia továbbra is az európai hatalmi egyensúly nélkülözhetetlen elemeként kezeli a Habsburg-birodalmat. Növekvő érdeklődéssel latolgatták a német kérdés alakulásának eshetőségeit. Nem volt ismeretlen előttük a porosz-osztrák hatalmi vetélkedés kiéleződése Bismarck élre jutását követően. De a magyar önrendelkezés számos hívének azt a reményét, hogy meginganak a Habsburg-hatalom német pozíciói, beárnyékolta a poroszországi fordulat konzervatív jellege és Berlin készsége a Szentpétervárral való lengyelelles összefogásra. Ugyanakkor széles körben újultak fel Eötvös Józsefnek azok a lajtántúli meghallgatásra is szánt érvei, amelyek szerint csak a birodalom alkotmányos átszervezése, s a magyar kérdés egyidejű rendezése teszi lehetővé a Habsburg-hatalom vezető szerepének a biztosítását a német egység megteremtésében. A reménykeltés, hogy Bécsben előbb-utóbb sor kerül ezeknek az összefüggéseknek a felismerésére, szerephez jutott a kiegyezési törekvések realizálási lehetőségei iránti bizalom élesztésében.

A kiegyezési törekvések erősödtek, de a politikai élet fő erői még várakoztak. A határozatiak vezetői ha valamikor, akkor a titkos szervezetet felszámoló, 1864. tavaszi letartóztatási hullámot követően óvakodtak minden politikai kezdeményezéstől, hiszen tudták, hogy a hatalom a fogásba vetettek vallomásai alapján bármikor lecsaphat rájuk is. Tisza 1864 őszén azt fejtegette ugyan Jókaihoz intézett nyílt levelében, hogy elítéli a politikai tétlenséget, de iránymutatása általánosságokra korlátozódott. Legfőképpen arra ösztökélte a vezetésre hivatottnak ítélt magyar politikai erőket, mindenekelőtt a középbirtokosokat, hogy biztosítsák a „szellemi fensőséget, a vagyont – főleg a hazai földnek birtokát – és a társadalom különböző rétegeinek összesimulását” mint a megmaradás és továbbjutás „sarkföltételeit”.³⁴ Ha Tisza az alkotmányjogi problémákat kerülte is, sokatmondó volt, hogy a határozati derékhad szócsövének tekintett *A Hon* 1864 őszén már a legteljesebb természetességgel sorolta

³⁴ Idézi: TAKÁTS SÁNDOR, Jókai politikai pályafutása (In: Jókai Mór politikai beszédei. I.) Bp. 1925. LXXXVII.

a következő országgyűlés legfőbb teendői közé „a közös ügyek” számbavételét.

Deák Ferenc hosszú időn át várakozást tanácsolt híveinek. Álláspontja nem talált osztatlan helyeslésre a volt felirati táborban sem. Eötvös József, aki ekkortájt felvázolta a birodalom trialista alapon való alkotmányos újjászervezésére irányuló tervét, már 1864 őszén el is szánta magát az önálló kezdeményezésre. Bécsben benyújtott emlékiratában azt javasolta, hogy az ínséggel kapcsolatos teendők megvitatásának szükségességét hozva fel indokul, hívják össze az új országgyűlést, amelyen azután kialakíthatókká válnak a kibontakozás feltételei. Kísérletének kudarca ellenére is helytelenítette Deák „tökéletes tehetetlenségre kárhozódását.”³⁵ Deák valóban tartózkodott minden közvetlen bécsi kezdeményezéstől, de minden addiginál szorosabbra fűzte kapcsolatait a konzervatívokkal, akik a Forgách leváltását követő rövid megtorpanás után újrakezdték szívós küzdelmüket Schmerling pozícióinak megingatása és a császár bizalmának visszanyerése érdekében. Maga a kormányzat is élénk figyelemmel kísérte a konzervatívok és Deák között egyre szorosabbá váló kapcsolatot. Pálffy helytartó 1864 őszén szemmel látható egyetértéssel továbbította Zichy kancellárnak a pesti rendőrfőnök véleményes jelentését, amely közölve, hogy nem kerül sor az „Apponyi-párt” és a „Deák-párt” egybeolvasására, „a kormányzat szempontjából is kívánatosnak” ítélte,³⁶ hogy Deák megtartsa vezető szerepét az ellenzék élén, nehogy radikálisabb politikus kerüljön a helyébe. Valójában azonban már sokkal többről volt szó, mint Deáknak az ellenzék mérséklésére való felhasználásáról.

A vezető konzervatívok azt a tanulságot vonták le az Októberi Diploma hazai elutasító fogadtatásából és annak számukra oly súlyos következményeiből, hogy a siker érdekében meg kell elégedniük az előkészítő és a közvetítő szereppel. Az alkudozás formális vezetését, még inkább a kiegyezés tényleges megkötését át kell engedniük az 1848-as alapot 1861-ben megvédő Deáknak, aki – nem kevéssé akkori fegyvertényére támaszkodva – egyedül lehet képes többséget biztosítani az általuk már ismételt, de mindig eredménytelenül megkísérelt kompromisszum szá-

³⁵ BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF, *Naplójegyzetek – gondolatok 1864–1868*. Kiad. LUKINICH IMRE. Bp. 1941. 37.

³⁶ OL D 186. Kancellária, elnöki titkos iratok, 1864 – 3.

mára. Deák viszont, bármennyire közeledett is Apponyiék programjához, azt sohasem tette teljesen a magáévá. Még kevésbé volt hajlandó arra, hogy hazai befolyását kockáztatva nyíltan vállaljon közösséget az 1848-as átalakulás hajdani ellenfeivel. Az együttműködést a konzervatívokkal ugyanakkor elengedhetetlennek ítélte, mindenekelőtt a császár bizalmának megnyerése szempontjából. Hiszen köztudott volt, mennyire visolyog Ferenc József egy olyan alkotmányos lépéstől, amely a polgári parlamentarizmus érvényesülését mozdítja elő, kiváltképpen, ha az magyar önkormányzati törekvésekkel kapcsolódik egybe. Az adott viszonyok közt elképzelhetetlen volt, hogy bármilyen kompromisszumot célzó magyar kezdeményezés kedvező fogadtatásra találjon nála, ha nélküli a felségjogi tisztelőinek, ugyanakkor a forradalmi és elszakadási törekvések kipróbált ellenfeleinek ismert magyar konzervatívok támogatását. Deák azonban a konzervatívok együttműködési készségét biztosítva is várt mindaddig, amíg kétségtelenné nem vált, hogy az uralkodó kész véget vetni Schmerling centralizációs kísérletének.

Schmerling vállalkozása, hogy a Habsburg-birodalom központosítását az alkotmányosság és az abszolutizmus sajátos társításával vigye keresztül, sikertelennek bizonyult. Mindinkább nyilvánvaló lett, hogy módszerei legfeljebb Magyarország gyöttrésére, de sem megtörésére, sem megnyerésére nem alkalmasak. Mind szélesebb körben vált általánossá ez a felismerés a lajtántúli német liberálisok között. S annál több aggodalmat keltett, minél inkább fontosnak tartották a birodalom németországi erőkifejtése szempontjából is a magyarországi ellenállás leszerelését. Ehhez járult a Schmerling törekvéseivel ütköző cseh és lengyel ellenállás megerősödése, sőt a lengyel felkelés nyomán az ostromállapot elrendelésének „kényszerűsége” Galíciában. A nagyhatalmú államminiszter kormányzata azonban nem csupán a birodalom struktúrájából eredő bajok orvoslására szükséges gyógyszereket nélkülözötte. A politikai nehézségek mellett a dekonjunkturális jelenségek, a kapitalista fejlődés lendületét megtörő „nehéz évek” is lehetetlenné tették az államháztartás egyensúlyának helyreállítását, noha felemás takarékosági intézkedéseivel, hadsereg-, adó- és kölcsönpolitikájával saját parlamentjét és a gazdasági élet számottevő erőit is maga ellen fordította. Parlamenti elszigetelődését gyors ütemben fokozta, hogy a liberális reformok sürgetői számára nyilvánvalókká váltak alkotmányosságának szűkre vont korlátjai. Mindezt betetőzték a kül-